Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың политилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 110 (15330) ◆ 1994 чылдың июль 26, вторник ◆ Ат салган шагы 23.00 ‡ Садар өртээ 150 рубль.

ХҮННҮҢ ЧУГУЛА АЙТЫРЫГЛАРЫ—МАЛГА ЧЕМ БЕЛЕТКЕЛИ, ЧАЙЛАГЛААШКЫН

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР

БЕЛДИР-КЕЖИИНИҢ БЕРИМЧЕЗИ

«АРАТ» ДЕП АДАП АЛДЫВЫС

Бодум садыг ыугумунга 22 чыл, а өг-бүлемниң эр эвзи база ол хире колхоз-совхозка чолаачылап ажылдап келген. Чонувустун, чаңгыс чер-чурттугларывыстың сеткилин хомудатпайн ажылдап, чурттап чор бис.

Алды уругнуң хүндүлүг база эргим ынак ада-нези-даа бис. Өөмнүң эвзин Экер-оол Кечил-оолович Монгуш дээр. Амыдырал-чуртталга, ажытөл кижизидилгези дээш аарчиик ажылдарны бир демниг, эгиннеривис кожа кылчып чор бис. Ажы-төлүвүстен үш кижи тускай ажыл, мергежилди чедип алганнар. Ол биске улуг өөрүшкү болгаш чоргаарал ышкажыл.

1991 чылда өг-бүлемниң эвзи-биле араттаар-дыр деп аравыста быжыы-биле сүмележип, дугурушкаш, «Коммунизмче орук» совхозтуң дирекциязынга (амгы Ак-Бедик аттыг бүдүрүлге) билдириишкин бижип алгаш чеде бердивис. Совхоз дирекциязы бистиң күзеливисти изии-биле чөпсүнүп деткиди. Шээр болгаш бода малдарны чээлиге-даа берди. Тускай тарылга шөлүн, хонашты-даа берген. Ажыл-агыйвысты «Арат» деп адап алдывыс. Чер-даа, мал-даа ажыл-агыйлыг апардывыс.

Садыгжы, бухгалтер мергежилдиг кыстарывыс Аңгыр биле Чечек сан-хөө талазыбиле идегелдиг дузалакчыларывыс болду. Кады төрээн угбам Серемаа Донгак, оглум Адыгжы Монгуш —малчын-нарывыс ол. Совхозтан чээп алган 100 санныг шээр малывыс 400 баш чедир өстү. 30 гектар шөлге сула тарып, өстүрүп, оон чыл санында 40 тоннадан эвээш эвес ногаан массаны ажаап ап келдивис. Ол суггаттыг чер, Кезек-Хадың дээр черден арык бадыртынган.

Мал одарладыр хонаштарывыс Көк-Сайыр, Хөндергейде Кара-Хемниң сүүзүннүг элбек оттуг делгемнери ол. Керээ ёзугаар организацияларга бүдүрген продукциявыс болур эътти, дүктү, кешти, саржагны дужаап турар бис. Таптыг, чөптүг саарлыш, кызымак ажылдаар болза, киирип алыр ажык-орулга арбын болур чорду. Ону херек кырында ажыл, амыдыралдан көрүп чор бис. Бисте ЗИЛ-130, МТЗ маркалыг автомашина биле трактор база бар. Оларның өртектери долузу-биле төлеттинген.

Чүгле боттарывыстың ажыл-агыйывыс-биле кызыгаарланмайн, Ак-Бедик аттыг бүдүрүлгеге керээ ёзугаар деткимче-дузаны шыдаар шаавыс-биле чедирип чоруур бис. Удур-дедир деткимче кайы-даа талага аажок ажыктыг-дыр. Чүгле боттуң борбак думчуун боралап чоруур болза, кандыг-даа ажыл-херек бүтпес болгай. Деткимче-тепкииш деп чүве ол-дур ийин.

Чамдык араттап киргеп кижилерни дыңнап, көрүп чоруурга чаржынчыг-ла боор чүве-дир. Күрүнеден чээп алган хөй түннүг акша-биле саткан машина-тракторунга камналга чок, огулуг кылып бүдүрген ажылы-даа чок, доора өскээр ажыглаар боордур. Күрүнеге, бодунга каража, когарал чедирип чоруур ышкажыл. Бодунун шыдалкүүнү, дем-быразын таптыг таарыштыр бодап билбес кижи арат ажыл-агыйынче чүткээн херээ чок деп бодаар мен. Ынчангаш араттаар кижи бир-ле дугаарында бодун бүгү тала-биле кичээнгейлиг шүүдүнер болза эки-дир.

Бо чылын мурнувуста салдынган сорулгалар база кыдыра эвес болдур ийин. Малдың күш-деңгелин шыырак кылыр дээш каш-даа одарларны солуур. Оон чем-суур курлавырларын артыкшылдыг кылдыр белеткээр, турлаг-хонаштарны база быжырымчалыг септээр дээш, оон-даа эске кылыр ажылдар хөй.

Ирина МОНГУШ.

1. Төөгүлүг чер

Кижи-даа болза ат-сыптыг, бодунуң шаа-биле намдарлыг. А бо черни үе-дүптен бээр-ле Белдир-Кежии деп та кым адап кааны билдинмес. Бодап көөрге, дуу ол эглип баткан Ээр-Хавактан, чиге барын үкте көстүр-көзүлбес Чарынныг-Арттан, Чодураа, Торгалыгдан хамык оруктар маңаа кээп каттышкаш, Шагаан-Арыг хемнеп кешкен боорга, ынчанган-на боор он.

Бежен чылдар эгезинде маңаа огород, ногаазы-биле Улуг-Хем кожуунга сураг-жаан Пестуновка, азы тывалап Белдир-Кежии дээр суур чечектелип турган. Ол черге Пестунов дээр орус бажың тудуп, тараа тарып эгелээрге, чоорту аңаа орус суур тургустунган. Баштайгы чурттакчының ады-биле, Сибирьнин өске девискээрлеринде ышкаш, адаан үвен иргин.

Бо Белдир-Кежиинге ТАР-ның Улуг-Хем кожуунунуң баштайгы чызааны база турган. Маңаа тыва революсчу Бүлчүн, кызыл партизаннар Частып, Лодай, репрессияга таварышкан мөге Чамыян, Данзын-оол, Кара-Базыр суглар чурттап, ажылдап чораннар. 1945 чылдың газынында «Кызыл тук» деп баштайгы тыва колхоз тургустунган. Ону Күш-ажылдың Кызыл Тук орденнин эдилекчизи Кыргыс Сырбыкай дарталап турган. Михаил Дөтпеге удурткан бедик дүжүт звенозу бир гектарга онааштыр бежен центнер кызыл-тасты база өстүрген үве.

Чайын Белдир-Кежиин долгандыр хевистелген шыктарга аттыг кижи көзүлбейн баар сиген-ширбиил өзүп, салгын-хатка чиндицейнип чыткылаар. Степан Сарыг-оол аныяк чылдарында Улуг-Хемнин нам кожкомунга ажылдап турган, мөөрүктерден эстеп баткан, Торгалыг, Хүүле, Шивээлиг хемнер Белдир-Кежиинге кээп каттышкаш, кажан-даа кадып, курбавас Шагаан-Арыг хемни тургусканын эскерип, «Байлак чуртум» деп ырызын оон-даа уктап бижээн чадавас. Ол ырыны ырлай бээрге, Белдир-Кежиинин карак четпес ногаан шынаазы, хемнеринде, хөлдеринде алдын-сарыг аңгырлары, өөр-өөр оттап чоруур чиңге-аннары каракка чуруттунуп келир.

Бажыннар дег сараат сигеннер чергелешкен, делгем одар-белчиирлериг, балыкбайланы имилеме ол онзагай булунчугашты Шагаан-Арыг хемни кешкен көвүрүг таварып чоруп ора, эскерген боор силер, эргим номчукчу.

Бо хүннерде ында «Арыскан» совхозтуң Николай Баарзыкка удурткан сигенчилер бригадазы ажылдап турар.

2. Сигенчи Шортан-оол

— Бо Белдир-Кежиинге төрүттүнгеш, эге школа доозуп, чырык хүн көрүп, амыдырап-чурттап чоруур кижи-дир мен. Чылдың-на маңаа кээп, сиген белеткээр ажылым ол. Арысканда бажынымдан үнеримде кадайымга —«Мен-даа чанарым ол»—дээримге, кайнаар баарын безин айтырбастаан болдур ийин. Белдир-Кежии бадар дээрзин пат-ла билир апарган. Ол келгенимде он ажыг хонук чанмайн баар кижи мен —деп, Тас-оол оглу Шортан-оол баштактаны аарак чугаалаар.

Бажының дүгү дыдыраш кара, узун, чинге ол эрни, шынап-ла, чайын чүгле моон тып ап болур. Төнгүр баштыг «думаа-соруул» оолчугаш турган-ла, хөпээн сөөртүр аът «бажы» мунуп турганын ийи-чаңгыс сактып чугаалаар кижи. Чамдык оглаа аъттарның быктын кижиргендирипкеш, мөгдүрүп турганын, тудуп каан далган дег, черге мет кээп дүшкүлээрин, кончуг-ла тенек чораан-дыр мен суг дигилей каап, хөөрээн оргулаар.

— Чайын сиген кылыры амыр эвес ажыл. Ымыраасээкке ызыртып, албан кончуг изиг хүннерде ажылдаар. Сигеннің өртек-үнези база шоолуг эвес. Ынчалза-даа малдың чаңгыс амыланыр-ла үвези сиген-не болгай. Ону билир болгаш кызып-кылайын турарывыс бо. Планывысты чылдың-на ажыр күүседип, совхозувустун малын онча-менди кыш ажырарына кол черни эөлеп турар бис— деп, ол чугаалап олурар.

Шортан-оол сиген ажылы хан-дамырында сине берген, уйгу-дүжүнден ыравастаан ишчилериң бирээзи дээрзин үстүнде чугаазындан-на кижи биле тыртып ап болур. Ынчалза-даа улугну улуг, бичиини бичии деп хүндүлеп билир эн-не бөдүүн кижи үве. Арга-дуржулгазы, шыдалкүжү хөй-даа болза, мактанып, көөргеттинип органын бо назыда көрбээн мен. Харын-даа солуннарга чырыдып, адын адап мактаар, азы чурукка тырттырар дээрге, өске мурнакчылар бар-дыр дээш ынавас. Чай боорга, сиген кылыр, кызын ону ырак-узак коданнарже сөөртүр кижи база-ла Шортан-оол ол.

3. Уктуг-Айдың

Айдың он бир классты доосканн. Сигенчилериң эң-не аныяа ол. Ортумак сынныг, мөчек шынганнары-даа чок, чараш, ак шырайлыг оол. Хоорай, суурларга чоруурга, ындыг оолактар ала-була хеп кеткен, аксында тарс деп каап чоруур резина дайнаан үгүржүп чоруур. Чамдыктары эзирик эленнээн, өскелери чашпан тыртып алган, сээденнээн...

— Арага дээр ажыг хоранны амзап безин көрбээн мен— деп, Айдың чоргаарал-биле чугаалап орар.

Бистиң аныяк өскенивис арага ишпес, таакпы тыртпас, Айдың ышкаш ажылгыр, бөдүүн болза, бичии Тывавыстың амыдыралы чечектели-ле бээр боор дээн бодал башка кирер.

Айдынның кырган-ачазы Амырбит ам чок. Ол Кара-Дыт, Кара-Кужур, Көдүрге деп черлерге Түлүш Сүрүн, Шериг-оол, Маадыр-оол, Минчиироол суглар-биле кур аңгыстарны ажыглалга киирген хоочуннарның бирээзи. «Кур болгаш куруккан черлерни шиңгээдип алганы дээш» деп медальдың эдилекчизи. Тыва Республиканың алдарлыг механизатору чораан.

Малдың башкы холунуң изин, соңгу буттар соора баспас дижири дег, Айдыннын ачазы Амырбиттің оглу Виктор база-ла механизатор мергежилин шилип алган. Оглун база-ла ол мергежилге хандыкшытканы ол. Ынчангаш Арысканда база бир ызыгуур салгаан механизатор Амырбиттериң салгалы тывылган. Совхозтуң эң аныяк механизаторун Уктуг-Айдың дижири-даа чөп.

— Сиген кезер агрегат башкарары дуржулгалыг механизаторга безин берге. Мурнун көөр, кол-ла үүл сигеннерни канчаар кестирип чоруурун хайгааараар. Соонда ремень, шатунче каш-даа катап хая көрнүр. Айдың черниң байдалын доп-дораан биле шаап алыр. Соонда, чушкуузунда карактыг үве-биле дөмей кижи боор —деп, хоочун сиген кестирикчизи Алексей Доктугу мактаар.

Кырган-ачазының болгаш адазының салгакчызы, «Арыскан» совхозту амдан эгелеп мал чеми-биле хандырып эгелей берген ол оол макталга төлептиг болуру чугаажок.

4. Болган чугаа

Чолдаксымаар, аажок шимченгир бригадир эр Николай Баарзык бригадага быжыглаан чүүк машиназындан эрестиг дүже халып келди. Бистиң-биле мендилешкеш, дуу ол чарыкта Аргалыктыг дагның кырында диргелип келген кара булуттарже көргеш:

— Элдептиг чай бо. Хүннүң чыгыы чаар. Кескен хамык сигеннеривис чыдыды. Үш хүн иштинде уурук-сууруктап хүннээректээн. Дөнгүп-ле үш сараат тургусканывыс олдур. Чаап-ла, чаап-ла турар— деп хыйланды.

Дарганын шыжыгын турары чөп. Артык кезектер чогундан мал чемнериниң белеткелинче өске ажыл-агыйларга деннээрге, үш-дөрт хонук озалдап кирген. Оон-биле чергелештир үргүлчүлелдиг чаъстаашкын мырынай чер алыспаан.

Сигенчилер эрткен чылдаазынга деннээрге, элээн белеткенгени каракка илдеп. Ынчан сиген кезер үш агрегат ажылдап турган болза, ам оларның санын беш чедирген. Чаа тракторлар база немешкен. Бо чаартылгаларны чедип аарынга совхоз директору Михаил Норбу, кол инженер Валерий Самбуу олар шиитпирлиг хөделип турганын айтыр апаар. «Арыскан» совхоз тургустунга-ла, дөрт чыл ажып турза-даа, хөй директорлар солчуп турганындан, чаңгыс-даа чаа техника садып ап көрбээн. Кожуунуң көдээ ажыл-агый эргелели ону база өөренип көргеш, элээн деткимчени бергенин ыыттавас арга чок.

— Июль 16-ке чедир орта сиген кылып чадажы бердивис. Ыядынчыг-даа кыныып кээр-дир. Даарта анаа апаар боор оң — дижип, одаавыска хонуп аарывыска-ла дан бажында чаъс кудупкаш баардыр —деп, сараатчылар звенозунун удуртукчузу Кызыл-оол Бойбу хомудады.

— Кезер эрлер талыйып барган. Кескен сиген чыдып берген. Оода чадаарда үш хүн улай хүннээректепкен болза, үжен-дөртен тонна сигенни ажаап, сараттап аптар бис— деп, ол-ла Белдир-Кежии чүрттуг Байыр Лодай сагыжын сөгледи.

— Бо мынчаар сиген чылдын-на багай эвес үнер. Бо чылын чуртумнуң сиген-ширбиили шуут кайгамчык-тыр. Он гектар люцерна ажаадывыс. Гектар бүрүзүнден үжен центнерни ап болур-дур. Мынаар шыктар сигеннери шуут сыптарын угбайн чыткылапкан. Чүгле күш билир—деп, Хаялдай оглу Николай сеткили сергек чугаалады.

— Күжүвүс четчир. Дээр каанай-ла бээр болза, чоондур. Бүргег хүннерде суурже далашпайн, септеттинер-селиттинер херек. Шалын кураары билек ажылдап киргеш, кежээ сайгылгаан-даа чырынга саараг сөлыр апаар бис — деп, бригадир хаваан дүйүп каап, медегледи.

— Бо сараадывысты кончуг дүрген ооргалап кааптаалынар! Чаъс чаар дей берди — деп, Бойбу өөрүн далаштырды.

Сиген бөлдүрер, хөпээннер иттирер агрегаттар дириледир хөделип, сараат чаныңче сигеннерни тырый иттирип-ле тур. Сараат салыр агрегат Белдир-Кежиинин хоодулуг, аар сигенин дээрде шаштыкан бедик сарааттын кырынче хөпээн-хөпээнн-биле үндүрүп, чаашкынга алыспайн барды. Чаъс мурнунда дег шак ынчаар деннинг ажылдаар болза, черле үүле бүдер хире. Ынчанмас болза, кижи бажы ажып турар, ээрем дег, сигенни чайның санныг хонуунда ажаап аары берге. Эрткен чылын агаар-бойдустун байдалы моон дээре турда-ла, Үттүг-Дыттын улуг шыгынын чартык кезин кестинмейн чыдып калган болгай. Арысканчылар Белдир-Кежиинин сигенинче көрүп, бүгү-ле күштү мөөнневес болза, ол төөгү катаптаттынып болурунун айыылы тургустунып келген. Маңаа Николай Баарзыктын удуртканы Белдир-Кежиинин сигенчи оолдары кол рольду ойнаар ужурлуг. Маңаа үүгле кижи бүрүзү боттуг улугхуузун киириштирер херек. Орайтаан, озалдаан, ат болдувус!—деп дүвүрелдин кыйгызы амдыызында мында дыңналбайн турары хомуданчыг.

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ,
«Шынның» тускай корр.

ТҮҢНЕЛДЕРНИ ҮНДҮРГЕН

Бистиң «Барлык» совхозту эрткен чылдан эгелеп аңгыаңгы кооперативтерге чарып, аңгылаан соонда, Бижиктиг-Хая сүт-бараан фермазынын бир мун баш ажып турган инектеринин чамдыызын Алдын-Булакка, Барлыктын Адыр-Мажалык фермазынга үзүп берген. Мынчаар аңгылап, үскен соонда Бижиктиг-Хая фермазынга 400 ажыг инек арткан. Фермавыстын сөөлгү чылдарда көргүзүү кудулаан, кыштаглаашкыны бергедеп эрттирдивис, хөй баш инек, молдурга өлген. Эрткен чылын пунктуда тарыааныңдан силос чок болган бис, өске мал чеми база чедишпейн барган. Чайгы турлаавыс таарымча чок, кыштаавыс чоогу малгаш-баларлыг, ымыраасээктиг, хоолузу эвээш өлең сигенниг, мал девээлээр чери чок шыкка үргүлүү чайлап келдивис, ынчангаш инек деңгилде албайн турар. Бо чылын чайгы турлаавыстың дериг-хереклерлерин, кажаларны, бажың-балгаттың чамдык херек үүлдерин оор алган.

Бо чылгы кыштаглаашкынның чамдык түннелдерин үндүрген бис. Хунажыннарны, молдургаларны, сагбас инектерни аңгылааш, инек кадарчызы Чылбак-оол Оржак Алаш хемнин унунче чайлагладыры-биле эртежик үндүре берген. Ам бистиң чайгы турлаавыста саар 117 инек, 101 бызаа бар. Чайын черле саалда өзе бээр болгай. Хүнде ортумаа-биле бир тонна 200-300 кг сүттү саап, керээ ёзугаар Ак-Довурак хоорайда уруглар кухнязынче, кожуун төвүнде өкпе аарыының эмнелгезинче чорудуп, артканын сүт заводунга дужаап турар бис.

Бо чылдың бирги чартыында мурнакчы саанчылар Светлана Монгуш, Лидия Оюн, Данзы Сарыглар, Байыр Кидиспей хөй сүттү сагганнар. Бызаа ажаакчылары Кара-кыс Саая, Сара Саая, инек кадарчылары Бадый-оол Монгуш, Михаил Сарыглар онаашкан ажылынга харыысалгалыг, эки ажылдап турарлар.

Саанчылар, кадарчылар, бызаа ажаакчылары кызымак ажылдааш, айда 100 мундан өрү акшаны ажылдап ап турар. Ынчалза-даа бистиң кооперативтер каттыжыышкынынын агар санында акша чок, ынчангаш бо чылдын май айра чедир орта акша албаан бис, авансылап каш акша ап турар. Оон-биле база уруг-дарыг пособиези-биле хлеб садып ап турар-дыр бис. Сөөлгү үеде хлеб садып алыры бергедээн. Бижиктиг-Хая садыы орта ажылдавас, олче райпо хлеб сөөртпестээн. Ынчангаш ферма улузу Кызыл-Мажалыктан, Ак-Довурактан барып хлебтээр, мында база-ла чедишпейн турар.

Ферманың мал чеми белеткээр звенозу болгаш кооперативтин сигенчилери ам мал чемин белеткээринче кирип эгелээн. Боттарывыска четчир мал чемин белеткеп алыр дээш бүгү-ле хемчеглерни алыр бис.

Алдын-кыс ХЕРТЕК,
СБФ-тин эргелекчизи.

ЭКИ СЕМИРТИЛГЕ ДЭЭШ

Мал ажылында база бир чугула кампанияларның бирээзи — кандыг-даа малдарның чайлагладыышкыны болгай.

Ынчангаш Сүт-Хөл кожуунуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң ажылдакчыларыдаа, тус-тус ажыл-агыйларның удуртукчулары-даа малчын бүрүзү бо чылгы чайлаглаашкынны бедик деңгелге организастыг байдал-биле чорудар дээш чугула хемчегларни баш бурунгаар чорудуп турар. Кайы ажыл-агыйның кым деп малчыны каяа, чүге чайлаарынын чижек планы ажылдап кылдынган.

Амгы үеде Сүт-Хөлдүң девискээринде чечек-чимис үнген, чаагай чүм оттуг, сигенниг, ымыраа-сээк чок, сериин тайгаларда кодан-кодан малдар чайлаглап үнгүлээн. «Алдан-Маадыр» совхозтуң Сарыг-Булуң сүт-бараан фермазы Ак-Адырда чеде берген. Ол-ла совхозтуң шээр-даа, бода-даа малдары Баян-Кол, Көжээ, Манчүрек, Элдиг-Кара-Суг, Кургаг-Адыр, Ак-Адыр, Соруг ол ынчаар чайлаанда четкилей бергилээннер.

Ол ышкаш Ак-Даш аттыг коллективтиг ажыл-агыйның кандыг-даа чүзүн малдары чайлагларже үнгүлээн. «Сүмбер-Уула» колхозтуң Ортаа-Тал сүт-бараан фермазы Хөлчүктүгде чайлаан ээлепкен. Оон ыңай ол колхозтуң чамдык кодан малдары Чечектиг-Хөл чоогунда таарымчалыг черлеринде баргылааннар.

«Сүт-Хөл» совхозтуң Алаак сүт-бараан фермазы Хөндергейниң Ак-Хем-Аксы чайлаанда хонупкан. Бо-ла ажыл-агыйның шээр малдары Сүт-Хөлдүң кыдыын дургаар чайлаар. Оон ыңай чылгы малы Сүт-Хөлдүң эриин каастап чайлаар. «Кызыл-Тайга», «Ишкин» совхозтарның хөй-хөй кодан малдары Алдыы, Үстүү Ишкиннер, Көжээ, Чээде, Шом-Шум, Хөр-Тайга дээн ышкаш тайгаларның чайлаг-хонаштарын ээлепкен.

Даг-даш, берт черлер тевер сарлык, өшкү чижектиг малдар чогумчалыг, эки черлерде баргылаан.

Ажыл-агыйларда малдан алыр үнелиг «дүжүт» — хойнуң дүгүн чидириг чокка алыр сорулга-биле хой кыргылдазын шалыпкын доозуп, халдавырлыг аарыгларга удур шээр малдың чуулдазынче кирип турар.

Чайын эки семирээн мал кандыг-даа кышты тоовас, хүр ажар болгай. Ынчангаш чайлаглаашкынны зооветеринарлыг байдалдар-биле чорудуп, одар солуп, көжүпдүжүп тургаштың хынамчалыг чорударын мал ажылдыглар медереп билип турарлар. Чаа үнген, чаагай оът-сигенниг сериин тайгаларда барган малдар чоорту күш-деңгел кирип, сүт-саан улам-на элбээр дээрзин билдингир.

Ындыг болганда, малчын бүрүзү кодан малының ёзулуг ээлери болуп, чайлаглаашкынны эң-не харысалгалыы-биле чорудар дээрзин утпаза чогуур.

БАШТАЙГЫ САРААТТАР

База бир күрүне ужурдузалыг кончуг чугула изиг кампанияларның бирээзи мал чемининң белеткели «Алдан-Маадыр» совхозта эгелээн.

Алдарлыг аныяк тараажы Сергей Бызытпаанын удуртканы тараажы-сигенчи звенозу мал чемининң белеткелинче организастыы-биле кирипкеннер. Олар Борбак-Тейде хөй чылдыг, суггаттыг 28 гектар сигенинин кезилдезин чорутпушаан.

Баштайгы хүннерде 4 кижи составтыг сигенчи звено 10 сарааттарны тургусканнар.

Баштайгы сарааттарга улай-улай сарааттар немежип, сиген кезелдези түлүктеп, ук шөлден 110 тонна сигенни алыр дээш ажылдың темпизин сигенчилер кудулатпайн турарлар.

Ондар БОРАШ.

Ш. Д. ООРЖАКТЫҢ ТУРЦИЯЖЕ АЯН-ЧОРУУ

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың Турция Республикаже албанның аян-чоруу 1993 чылдың күзүнүнде-ле көрдүнген турган. Чөптүг чылдагааннарның уржуу-биле ону соңгаарлаткан. Турцияның чазааның удуртулгазы Ш. Д. Ооржактың аян-чоруунуң программазы-биле танышкаш, ону уткуп алырынга беленин илереткен. Ынчангаш Ш. Д. Ооржак июль 23-те Турцияже ужуп чорупкан.

Бо чуртка Президент алды хонук аян-чоруунуң дөрт хүнүн Анкара хоорайга эрттирер. Турция Республиканың Президентизи Сулейман Демирел, Турцияның чазааның баштыңы Тансу Чилер-биле ужуражыр. Турцияның даштыкы херектер, үлетпүр, культура болгаш өөредилге сайыттары-биле ужуражылгалары планнаттынган. Ол ышкаш ХКД-ниң түрк дылдыг чурттакчылары-биле экономиктиг болгаш культуралыг харылзааларны хөгжүдери-биле дөрт чыл бурунгаар тургускан Турцияның кады ажылдажылга база хөгжүлде агенствозунуң удуртулгазы-биле ужуражыр.

Ш. Д. Ооржак оон арткан ийи хүнүнде аян-чоруун Стамбулга уламчылаар. Турция Республикада Россия Федерациязының чиңгине консулу А. А. Чичканов-биле ужуражыр. Алгы-кеш чиг эди болбаазырадыр фабриканың, алгыдан делегейге сураглыг херекселдер бүдүрер садыг бүдүрүлгези — Деримод фирманың ажылы-биле танышар.

Михаил НИКОЛАЕВ.

СОЛУННУҢ БАЙЫРЛАЛЫ

Тывага эң баштай үнген солун — «Тувинская правда»ның бир дугаар номери чырыкче үнгениниң бээр 70 чылынга тураскааткан байырлыг хурал Парлалга бажыңының хуралдаар залынга июль 22-де болуп эрткен.

Тыва Республиканың Журналистер эвилелиниң баштаар черинің даргазы Г. Ш. Монгуш байырлыг хуралды ажыдып тура, «Тувинская правда» солуннуң 70 чылы-биле холбаштыр, оон журналистерингe, хөй санныг бижикчилерингe, номчукчуларынга байыр чедирип, моон соңгаар чедишкиннерни күзээн.

«Тувинская правда» солуннуң кол редактору А. Г. Богдановский солуннуң эрткен оруунуң дугайында илеткелди кылган. Солун туруп келгениң 70 чылдарының дургузунда орус болгаш тыва улустарның акы-дунма найыралын, кады ажылдажылгазын чоокшулаштырып, быжыглап, калбартыр, республиканың экономиказын, культуразын, хөгжүдер херекке төлептиг салыышкынын кииргенин ол демдеглээн.

Тыва Республиканың Чазак баштынынын оралакчызы Б. С. Шыырап сөс алгаш, Президент Ш. Д. Ооржактың болгаш Чазактын өөрүнээзинден бирги номери үнгенден бээр 70 чыл болган «Тувинская правда» солуннуң коллективинге изиг байырны чедирип, моон соңгаар чедишкиннерни күзээн.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазының оралакчызы М. С. Козлов хуралга байыр чедирип, үве чугаалааш, солуннуң үре-түнелдиг ажыл-чорудулгазын үнелеп демдеглээн.

Массалыг информацияның болгаш парлалганын хостуун камгалаар талазы-биле Тыва Республика инспекциязының начальниги С. А. Баир, «Шын» солуннуң кол редактору В. Ф. Чадамба, Кызыл хоорай чагыргазының даргазының оралакчызы В. Ш. Сат, «Эне сөзү» солуннуң редактору А. Х.-О. Ховалыг, Тываның телевидение болгаш радио компаниязының даргазы А. С. Серен, ТР-ниң Иштики херектер яамызының сайыдының оралакчызы М. И. Ондар, «Молодежь Тувы» солуннуң редактору Ю. В. Тас-оол болгаш өскелер-даа хуралга байыр чедирип, үве чугаалааннар.

«Тувинская правда» солуннуң кол редактору А. Г. Богдановский Тыва Республиканың Президентизинин, Дээди Хуралының, Чазааның, яамыларның, ведомстволарның, солуннар редакцияларының, радио болгаш телевидениениң, солуннуң бижикчилериниң болгаш номчукчуларының байыр чедириишкиннеринге өөруп четтиргенин илереткеш, чонга төлептиг бараан болур дээш ажылдаарын бүзүреткен.

(Бистиң корр.).

БАЙЫРЛЫГ ХУРАЛ

Тываның полиграфия үлет-пүрүнүң баштайгызы — республика типографиязының тургустунганының 70 чыл оюнга тураскааткан байырлыг хурал эрткен пятницада болган. Аңаа типографияның директору Р. К. Ооржак кыска илеткел кылып, бүдүрүлгениң чеден чыл дургузунда эрткен оруун чугаалап, хоочуннарны, амгы мурнакчыларны адап, мактаан. ТР-ниң Парлалга болгаш медээлер талазы-биле күрүне комитединиң, солуннар редакцияларының, ном үндүрер черниң төлээлекчилери типография коллективинге байыр чедиргилээн.

70 чыл юбилейин демдеглеп турар бүдүрүлгениң хоочуннарына, мурнакчыларына шаңналдарны тавыскан. Уран чүүл ажылдакчылары байыр чедирип, концерт бараалгаткан.

(Бистиң корр).

РЕДАКЦИЯНЫҢ ААЛЧЫЛАРЫ

Кик-боксингиге Россия Федерациязының чемпиону, алдын медальдың эдилекчизи Сергей Куулар, хүлер медальдың эдилекчизи Сат Оолак, оларның тренер-башкызы Семен Монгуш «Шын» солуннуң редакциязынга келгеш, оон ажылдакчылары-биле ужуражкан. Олар спортчу ажыл-чорудулгазын таныштырган.

Өвүр кожуунуң Хандагайты суурнуң бо ийи спортчузу чоокта чаа Екатеринбург хоорайга эрткен Россия Федерациязының чемпионадынга киришкеш, чедишкиннинг болган.

Кик-боксингиге 60 кг чедир дензиге Россия Федерациязының чемпиону Сергей Куулар 1968 чылда төрүттүнген, Краснодарның политехниктиг институдун доскаш, Өвүр кожуунуң спорт комитединиң даргазында ажылдап турар. Спорттун бо чаа хевиринге хандыкшып эгелээнинден бээр үүгле ийи чыл болган. Кызымак, чүткүлдүг белеткелдин ачызында Россияның чемпиону болуп, алдын медальды чаалап алыр аргалыг болган.

Хүлер медальдың эдилекчизи Сат Оолак 1969 чылда төрүттүнген. Барнаулдун политехниктиг институдун доскаш, Хандагайтыда тренерлеп ажылдап турар. Кик-боксингини институтка өөренип турган-ла, сонуургааш, белеткелди чорудуп, элээн каш маргыллааларга киришкен. Эн эки түннелди бо чылын Россияның чемпионадынга киришкеш, 51 кг чедир дензиге чедип алган.

Бо ийи спортчу Россияның шилиндек командазының составынга кирген, дараазында Азия, Европа маргылдааларынга киржири-биле белеткенип турар.

Тренер Семен Монгуш он чыл хире бокска аныяктарны хандыкшыдып өөредип, эвээш эвес мергежилдиг боксёрларны белеткээн. Оон боксёр болуп, бо спорттун чажыттарын шиңгээдип алырынга, күш-дамырын сайзырадырынга тренери, каш дакпыр республика чемпиону Сергей Чадамба улуг күш-ажылчы үлүүн киргенин ол утпайн чоруур. Сөөлгү чылдарда спорттун чаа хевири — кик-боксингиге тренерлеп турар. Оон күш-ажылы халас барбаан, ийи өөренникчизи бедик шаңналга төлептиг болган. Ол ам үүгле бодунун спортчуларын белеткээр эвес, Россияның шилиндек командазының кежигүннерни өөредип, кижизидер эргени алган. Моон алгаш көөрге, Семен Дажы-Сереновичиниң мергежили бедик, чогаадыкчы ёзу-биле ажылдап турар тренер болур.

Ырак-узак черлер баарының орук болгаш чурттаар чер хөлезини, аъш-чем өртээ аартаан бо үеде спортчуларга акша-көпеек тып алыры коинчуг берге айтырыг болуп турарын спортчулар, тренер чугаалап олурдулар. Ындыг-даа болза, спортчуларны акша-көпеек-биле деткип, дузалаар чаагай сеткилдиг кижилер барын айыткаш, оларны солунга мактап бижиирин дилээннер. «Чолаачы» биче бүдүрүлгеге (удуртукчузу Сергей Донгак), «Аңгырак» биче бүдүрүлгеге (Орлан Куулар) болгаш өскедаа улуг дузазын чедирген эш-өөрүнге, төрелдеринге өөруп четтиргенин солун дамчыштыр илереткеш, оларның ажыл-ижинге, амыдыралынга чедишкиннерни күзээннер.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ХӨЙ-НИИТИ КАТТЫЖЫЫШКЫННАРЫНЫҢ (ОРГАНИЗАЦИЯЛАРЫНЫҢ) ДУГАЙЫНДА ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУН КҮШТҮГ БОЛДУРАР ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫН (ПАРЛАМЕНТИЗИНИН) ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Хуралынын **доктаадыры болза:**

1. Хөй-ниити каттыжыышкыннарынын (организацияларынын) дугайында Тыва Республиканың Хоойлузун парлаан хүнүнден эгелеп күштүг болдурар.

2. Тыва Республиканын Чазаа хөй-ниити каттыжыышкыннарынын (организацияларының) уставтарын болгаш ылгавыр демдектерин бүрүткээринин, чогуур акша чыылдазын тыртарының чурумун ажылдап кылыр болгаш хүлээп алыр.

Тыва Республиканың Дээди Хуралынын Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1994 чылдың апрель 26.
№ 74.

Хөй-ниити каттыжыышкыннарының (организацияларының) дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Тыва Республика бодунуң хамаатыларының политиктиг, социал болгаш чогаадыкчы идепкейин хөгжүдеринге, күрүнеми база ниитилелди эргелеп башкарарына оларнын киржилгезинге, эрге-чагырганы хевирлеп тургузарыбиле, күрүнеин социал политиказын боттандырарына хөй-ниити каттыжыышкыннарын (организацияларын) киришпирери-биле холбашкан политиктиг идепкейлиг чоруктун кол каналдары болур партияларның ролюн быжыглаарына сонуургаллыг.

Бо Хоойлу-биле хөй-ниити каттыжыышкыннарының (организацияларының) ажыл-чорудулгазының эрге-хоойлу байдалдарын база Каттышкан Нациялар Организациязының, кижинин эргелеринин бүгү-ниити Угуулгазының, Тыва Республиканың Конституциязында хамаатыларга магатыларын, кижинин база Россия хамаатызының эргелеринин Угуулгазының чарлааны каттыжыышкыннарны тургузар эргезинин хостуун күүсеринин эрге-хоойлу талазы-биле болгаш организастыг байдалдарын тодарадып турар.

I БӨЛҮК
НИИТИ ЧҮҮЛДЕР

1 чүүл. Хөй-ниити каттыжыышкыны (организациязы) (моон соңгаар — каттыжыышкын) — хамаатыларын политиктиг идепкейин болгаш бот-тускай чоруун хөгжүдеринге, оларның хөй янзы эрге-ажыктарын хандырарына дегүм бооп турар эки тура тургустунуушкуннары-дыр.

Политиктиг партияларны, массалыг шимчээшкиннерни, профессионал эвилелдерни, херээженнерни, хоочуннарны, аныяктарны, уруглар организацияларын, инвалидтернин организациязын, эртем, өөредилгелиг, техниктиг, культура-чырыдышкын, күш-культура, спорт база өске-даа эки тура ниитилелдерни, чогаадыкчы эвилелдерни, чер-чурт бөлүглелдерин, фондуларны, ассоциацияларны болгаш хамаатыларның өске-даа бөлүктерин каттыжыышкыннар деп санаар.

Бо хоойлунун күштүг чоруун тургузарының болгаш ажыл-чорудулгазының чурумун өске хоойлужудулга-биле тодарадыр кооперативтерге болгаш коммерциялыг сорулга салган өске-даа организацияларга, шажын-чүдүлге организацияларына, хөй-ниитинин девискээр бот-эргелелиниң, хөй-ниитинин бот-тускайлан органнарына хамаарышпас.

2 чүүл. Каттыжыышкыннар дугайында хоойлужудулга каттыжыышкыннарның хоойлу-дүрүм талазы-биле байдалынын үндезинин тодарадып турар бо Хоойлудан, Тыва Республиканың база Россия Федерациязының өске-даа хоойлуларындан болгаш нормативтиг актыларындан турустунар.

3 чүүл. Каттыжыышкыннарны Тыва Республиканың база Россия Федерациязының Конституциязының чүүлдөринге карыышпас сорулга-биле тургузар.

Ажылының сорулгазы болгаш аргазы:

— амгы турун-тураар конститусчу езу-тургузугну дужүрер, күш-биле өскертир;

— дайынны, кучүлелди, каржы-дерзин чорукту суртаалдаар;

— сөөк-язы, национал, шажынчы база социал адаанөөзүн (адаан-демисел) өөскүдер;

— хөй-ниитинин шеригжиткен каттыжыышкынарын болгаш чепсектиг кезектерин тургузар;

— чүрттакчы чоннун кадыкшылынга болгаш мөзү-шыварынга база хамаатыларның хоойлу-биле камгалап турары эргелеринге болгаш эрге-ажыктарынга семээр;

— эр-кыс ылгалы, социал, национал, сөөк-язы база шажын-чүдүлге хамаарылгазы-биле кызагдаашкынын бүгү-ле хевирлерин суртаалдаар;

— күрүнеин аймык чок чоруун кошкадыр;

— кеземче-ялалалдын өске-даа үүлгеиглерин кылыр каттыжыышкыннарны тургузарын база ажыл-чорудулгазын болдурбас.

4 чүүл. Каттыжыышкыннарны эки турага, оларның кежигүннериниң (киржикчилериниң) деп эргезинге, бот-эргелелиниге, хоойлу өзугаар база ажык-чарлыг чоруккa үндезилеп тургузар болгаш ажылдаар.

Эрге-чагырганың күрүне органнарының база тус черниң бот-башкарылга органнарының бүгү-ле ажылдакчылары каттыжыышкыннарга бактаап турул болур болгаш боттарының политиктиг үзел-бодалын чүгле боду хуузунда илередир. Каттыжыышкыннарга бактаап турары оларнын эргелерин болгаш хостуг чоруун кызыгаарларында чылдагаан, эргелел органнарына база организацияларга албан-дужаалга киреринин, ажылынын аайы-биле дедиинге азы кудуларынга негелде болбас. Күрүне албан-хаакчыны кижилер каттыжыышкыннарның удуртур органнарынга сонгуткан турул болбас.

Каттыжыышкында кежигүн бооп турарын тускай документилерге айтыр дугайында негелде турбас.

Каттыжыышкыннарның аппарат ажылдакчыларынга куш-ажыл, социал хандырылга болгаш социал камгаладылга дугайында хоойлужудулга күштүг болур.

5 чүүл. Каттыжыышкыннарнын хоойлу езугаар эргелерин болгаш эрге-ажыктарын сагырын база устав езугаар сорулгаларын күүсеринге байдалдарны тургузарын күрүне магалыдап турар.

Хоойлу-биле көрдүнген таварылгалардан ангыда каттыжыышкыннарнын ажыл-чорудулгазынга күрүне органнарынын база албан-дужаалдыг кижилернин холгаарлаарын болдурбас.

Политиктиг партияларны болгаш политиктиг массалыг шимчээшкиннерни, сонгулдалар дугайында хоойлужудулга-биле дүүштүр сонгулда кампанияларын акшаландырар таварылгалардан ангыда, күрүнеден акшаландырарын хоруур.

Каттыжыышкыннарның эрге-ажыктарының алырларынга кирип турар айтырыгларны, хоойлу-биле көрдүнген таварылгаларда, чогуур организацияларның киржилгезибиле ийикпе азы чепшээрежилгези-биле күрүне органнары, албан черлери шиитпирлээр.

6 чүүл. Тыва Республиканың девискээринге девискээрлер аразының, республиканың база тус чер каттыжыышкыннарын тургузар, а ол ышкаш делегейнин база ниити Россиянын хөй-ниити каттыжыышкыннары ажылдаар.

Кежигүннери 150-ден эвээш эвес кижи бооп турар болгаш салбырлары республика чагыргалыг элээн каш административ-девискээр черлериниң девискээрлериниге ажылдап турар ындыг бөлүктү республиканың политиктиг каттыжыышкыны деп санаар.

Ажыл-чорудулгазы чангыс-даа административтиг девискээрге тараан ындыг бөлүктү тус черниң каттыжыышкыны деп санаар. Каттыжыышкыннар болза тургузарынын, ажыл-чорудулгазының база ажылын соксадырының чурумун бо хоойлу-биле тодарадыр эки тура эргелээшкин-биле эвилелдерге каттыжар эргелиг.

II БӨЛҮК.
КАТТЫЖЫЫШКЫННАРНЫ ТУРГУЗАРЫ БОЛГАШ ОЛАРНЫН АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАЗЫН СОКСАДЫРЫ

7 чүүл. Каттыжыышкыннарны хамаатыларның база күрүне бүрүткелин эрткен өске-даа каттыжыышкыннарның эгелекчи саналы-биле тургузар. Политиктиг партияларны болгаш шимчээшкиннерни 10-дан эвээш эвес хамаатыларның эгелекчи саналы-биле тургузар.

Политиктиг каттыжыышкыннарны эрге-чагырганың күүсүне органнарының саналы-биле тургузарын хоруур.

Каттыжыышкыннарны тургузарының эгелекчилери устав ийикпе эге үндезин өске-даа документилерни хүлээп алыр тургузукчу съездини, конференцияны азы хуралды чыыр болгаш удуртукчу органнарны тургузар.

8 чүүл. Тыва Республиканың база Россия Федерациязының хамаатылары, а ол ышкаш, бир эвес каттыжыышкынның уставы-биле көрген болза, даштыкы хамаатылар болгаш хамааты болбайн турар кижилер каттыжыышкынчарның кежигүннери (киржикчилери) болур.

Он дөрт хар четкен кижилер политиктиг партияларның чанында аныяктар организацияларының кежигүннери бооп болур.

Политиктиг партиялардан болгаш профессионал эвилелдертен ангыла, оларның уставтары-биле көрдүнген таварылгаларда, коллективтиг кежигүннер (киржикчилер) каттыжыышкыннарның ажыл-чорудулгазынга киржип болур.

Политиктиг партиялар болгаш профессионал эвилелдери каттыжыышкыннарга чүгле хууда демдеглеткен кежигүннелиг болур.

9 чүүл. Каттыжыышкынның уставы, ону бүрүткээринге эргежок чүгүла ыяап-ла албан пунктулары:

— каттыжыышкынның адын, сорулгаларын;

— каттыжыышкынның тургузуун база болгунун ажыл-чорудулгазын азы оон боттандырып турары административтиг девискээрлернин кызыгаарларын;

— каттыжыышкынның (организациячын) кежигүнүнге хүлээп алырының негелделерин, чурумун;

— каттыжыышкычын (организацияларын) кежигүннериниң (киржикчилериниң) эргелерин болгаш хүлээлгелерин;

— удуртукчу органнарны тургузарының чурумун, оларнын эрге-хүлээлгелерин болгаш бүрүн эргелериннин хуусаларын;

— акшаландырыышкынның болгаш эт-хөрөнгизин тыптынарының дестерин;

— уставка өскерилгелер болгаш немелделер киирериниң чурумун;

— каттыжыышкынның ажыл-чорудулгазын соксадырының чурумун көрген турар ужурлуг.

Каттыжыышкынның уставы бо Хоойлуга база Тыва Республика биле Россия Федерациязының хоойлужудулга актылары-биле карыышпас болур.

10 чүүл. Республика каттыжыышкынының уставларын Тыва Республиканың Юстиция яамызынга бүрүткээр.

Тус чер каттыжыышкычнарының уставларын республика яамызының хоорайларның база кожууннарның чагыргалары бүрүткээр.

Тыва Республикачын девискээринде ажылдап турар делегей, ниити-россия, девискээрлер аразының каттыжыышкыннарының салбыларының уставларын, оон удуртукчу органнарының турул турар черинден, девискээрлеп, кыыса хамаарыжының чалазынган хамаарылга почка, Тыва Республиканың Юстиция яамызынга бүрүткедир.

Каттыжыышкычын уставын бүрүткээрде удуртур органның кежигүннериниң ат саналы кижи бүрүзүнүн чуттап турар черин айтып турган, билдириишкин киирер.

Билдириишкинге: каттыжыышкычын удуртур органының базылаары уставтын ийи хоолгазын, тургузукчу съездинин, конференцияның, хуралдың протоколуң, бо Хоойлунун 6 база 8 чүүлдериниң негелделерин күүсеринин базыткаан материалларны кожар.

Киргген документилерни Тыва Республиканың Юстиция яамызы база тус чер чагыргалары хынаар эргелиг. Оларның шынны дээш документ киргген кижи харыысалгалыг болур.

Уставты бүрүткээр дугайында билдириишкинни оон киргген хүнүнден бээр бир ай хуусада негаалажып көөр.

Тыва Республиканың Юстиция яамызы база кожууннарның Кызыл биле Ак-Довурак хоорайларының чагыргалары хөй-ниити каттыжыышкыннарының күрүне данзызын кылып болур.

Каттыжыышкынны оон удуртур органын хамааты хоойлужудулга-биле дүүштүр уставын бадылаан хүнүнден эгелеп юридиктиг албан черин деп санаар.

Каттыжыышкынның уставын бүрүткээни, оны дараазында өскерилгелери, немелделери дээш. Тыва Республиканың Чазаанын доктаатканы чурум ёзугаар бүрүткел акшазын тыптар.

Бир эвес каттыжыышкычның уставы бо Хоойлунун 3, 7, 9 чүүлдеринге карыышкак бооп болза, Тыва Республиканың Юстиция яамызы, кожууннарның, Кызыл биле Ак-Довурак хоорайларының чагыргалары оны бүрүткээринден ойталаан эргелиг.

Уставты бүрүткээринден ойталаан таварылгада, ол дугайында киргген устав хоойлужудулгачын чүүдлериниге карыжып турарын айтпышаан, билдириишкин эззинге бижимел-биле дыннатыр.

Уставты бүрүткээрчиден ойталаанын хамааты сайгарылга хоойлужудулгазы-биле көрген чурум ёзугаар сулка хомулап болур.

12 чүүл. Каттыжыышкынчар боттары хууда ылгавыр демдектиг болур эргелиг. Каттыжыышкыннарның ылгавыр демдектерин оларның удуртур органнары бадылаар болгаш доктаатканы чурум ёзугаар күрүне бүрүткээр.

13 чүүл. Каттыжыышкыннарның ажыл-чорудулгазын эле тургузар (каттыштырар, кадар, ангылаар, чаартыр) азы дужүрер арга-биле соксадыр.

Каттыжыышкычнарны эге организастаарын оларның съездилериниң, конференцияларының азы ниити хуралдарының шиитпирлери-биле боттандырар. Чаа тургустунган каттыжыышкыннарны, а ол ышкаш оларның эвилелдериниң уставларын бо Хоойлунун 10 чүүлү-биле көрдүнген чурум ёзугаар бүрүткээр.

Каттыжыышкычны:

— съездинин, конференцияның азы ниити хуралдың шиитпири-биле:

— бо Хоойлунун 3 чүүлүн үрээн, оон уставында тодараттынган сорулгаларының хемчээлинден эрте бээр хөделиишкиннерни чыл дургузунда катап кылганы. Тыва Республиканың база Россия Федерациязының Хоойлуларын үреп турар хөделиишкиннерни кылган таварылгаларда, бүрүткелири-биле киргген документилерни меге деп тодаратканда судтун шиитпири-биле каттыжыышкынларны тужүрер.

Каттыжыышкынны прокуроронун киргени-биле, а республика каттыжыышкынын —Тыва Республиканың прокуроронун, Тыва Республиканың Юстиция яамызының, Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле Тыва Республиканың хоойлужудулгазының төлээлеттирген өске-даа органнарының болгаш албан-дужаалдыг кижилериниң киргении ёзугаар судтун шиитпири-биле база дужүрер.

Съездинин, конференцияның, ниити хуралдың шиитпири-биле дужүрген каттыжыышкынның эт-хөрөнгизин оон уставының көргени сорулгаларже үглап чорудар.

Судтун шиитпири-биле узуткаан каттыжыышкынның өнчү-хөрөнгизин күрүнеин өнчүзү кылдыр халаска шилчилип бээр.

Каттыжыышкыннар суд мурнунга шупту ден болур.

III БӨЛҮК.
КАТТЫЖЫЫШКЫННАРНЫҢ ЭРГЕЛЕРИ БОЛГАШ АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАЛАРЫНЫҢ НЕГЕЛДЕЛЕРИ

14 чүүл. Хоойлу-биле доктаатканы чурум ёзугаар бүрүткеткен каттыжыышкыннар Тыва Республиканың Конституциязынга база хоойлуларынга дүүштүр ажылдаар.

Каттыжыышкыннар боттарының программалары болгаш уставтары-биле көрдүнген боттарының хүлээлгелеринге дүүштүр:

— күрүне эрге-чагырганың болгаш эргелелиниң органнарын тургузарынга киржир;

— боттарының республика органнарының күүрү-биле хоойлу-дүрүм чогаадып саналдаар;

— эрге-чагырганың болгаш эргелелдиң күрүне органнарының шиитпирлерин ажылдап кылырынга киржир;

— күрүне, ажыл-агый, кооператив суд органнарынга бодунуң кежигүннерин (киржикчилерин) төлээлээр болгаш оларның хоойлу өзугаар эрге-ажыктарын камгалаар;

— төлээлекчи органнарже, оон иштинде хөй мандаттыг округтар талазы-биле чангыс аай данзы-биле кандидаттарны сонгуулдаларга лепшилер сонгулда мурнунун суртаалын чорулар, төлээлекчи органнарга депутаттар фракцияларын болгаш бөлүктерин тургузар эргелиг.

Мурнады көөр социал айтырыгларны шиитпирлеп турар политиктиг эвес каттыжыышкыннар күрүнеиниң талазынган;

— мөөрейге киржип турган, өй-өйлеп немелде акшаландырыышкын бээр;

— күрүнеиниң эт-хөрөнгизин ажыглаар эргени бээр;

— үндүүг талазы-биле чигелделер бээр, күрүне будурулгелериниң ачызы дээш телевиреден бүрүн азы чартыкчамдыызын хостаар янзылыг деткимчени көргүзер.

Күрүне болза берип турары сан-хөө болгаш өске-даа акша-хөрөнгизин ажыглап турарын боду контрольдаар эргелиг.

16 чүүл. Шериг албанныглар болгаш хоойлу-дүрүм камгалаар органнарда албан-дужаал эдилеп турар үлүс болуунун албан-ажылынга хоойлуларнын негелделерин удуртулга болдурар болгаш политиктиг сорулгалар салган каттыжыышкыннарның шиитпирлери-биле холбашпаан болур.

17 чүүл. Каттыжыышкыннар уставта көрдүнген шиитпирлерин күүсеринге сорулга-биле сайгарылкы ажыл-чорудулгазын боттарының тургусканы ийикпе ол дээш тыптының алганы будурулгелерни база тургузарының болгаш ажыл-чорудулгазының чурумун Тыва Республика-биле Россия Федерациязының хоойлужудулгазының толаразы юридиктиг эргелиг өске-даа ажыл-агый органнарын дамчыштыр боттандырар.

Будурулге-ажыл-агый болгаш сайгарылкы ажыл-чорудулгазынган орулгаларны, инвалидтернин каттыжыышкынларындан (организацияларындан) ангыла, кежигүннернин (киржикчилернин) арказына хуваан үлеп болбас болгаш устайта көрдүнген сорулгаларны күүсеринге база ачыбуян чедирер сорулгаларга ажыглаар.

18 чүүл. Каттыжыышкыннар болза, бажын-балгаттар, гулелер, чүрттаага фондузу, будурулгелер, дериг-хөрөкселлер, акша-хөрөнги, ачы-буян чедирер албан черлериг, оларнын уставтарынын көргени ажыл-чорудулганын материалдыг хандырылгазынга эргежок чүүла өске-даа эт-хөрөнги ончуг бооп болур.

Тыва Республиканың база Россия Федерациязының хоойлужудулга актылары-биле күрүнеиниң база хөй-ниитинин айтыр ужурлуг эт-хөрөнгизин турул болбас-ыныгдыг эт-хөрөнгиниң хевирлерин тодарадып доктаадып болур.

Каттыжыышкыннарның акша-хөрөнгизин хоойлу-биле хөөвеан акша орулгаларычын тургузар.

Политиктиг партиялар, политиктиг массалыг шимчээшкиннер даштыкы күрүнелерден, организациялардан болгаш хамаатылардан акша база өске-даа материалдыг дузаламчы алыр эргези чок.

Каттыжыышкыннарның эт-хөрөнгизин хоойлу-биле камгалаар.

Оларга хамааржыр өнчү-хөрөнгини эдилээри, ажыглаар база баш билир талазы-биле эвилелдериниң болгаш оларга бактаап турар каттыжыышкыннарның бүрүн эргелерин каттыжыышкыннар эвилелдериниң уставтары-биле тодарадыр.

19 чүүл. Каттыжыышкыннар хамааты хоойлужудулга баагаар юридиктиг эрге чок албан черлерин тургузар эргелиг.

Каттыжыышкыннарның удуртур органнары ук албан черлериниң дурумнерин (уставтарын) бадылаар, ол албан черлериниң удуртукчуларын томуйлаар, оларга санажылга документилерин болгаш агар саннарны ажылар, танмалыг болур эргени берип турар.

20 чүүл. Боттарының уставтарынга дүүштүр каттыжыышкыннар делегейнин хөй-ниити каттыжыышкыннарынга кирип, делегейнин дөрт харылзааларын деткип, чогуур чепшээрежилгелерни кылып болур.

Хөй-ниити каттыжыышкыннарының тургузуп турары будурулгелер хоойлужудулганың доктаатканы негелделер болгаш чурум ёзугаар даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганы кылып болур эргелиг.

21 чүүл. Даштыкы күрүнелернин каттыжыышкыннарының Тыва Республиканың девискээринде тургускуулааны салбыларының ажыл-чорудулгазынга бо Хоойлунун негелделерин нептередир.

Бир эвес Тыва Республиканың азы Россия Федерациязының делегей керээзи-биле бо Хоойлуда көргениниң өске дурумнер киргген болза, делегей керээзинин негелделерин ажыглаар.

IV БӨЛҮК.
КАТТЫЖЫЫШКЫННАРНЫҢ АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАЗЫ ДЭЭШ КОНТРОЛЬ ХООЙЛУЖУДУЛГАНЫ ҮРЭЭНИ ДЭЭШ ХАРЫЫСАЛГА

22 чүүл. Каттыжыышкыннар орулгаларының кайыын кээп турары, алган акша-хөрөнгиниң хемчээлин база үндүүг дугайында хоойлужудулга-биле дүүштүр үндүүглер төлээри дээш контрольду сан-хөөнүн болгаш үндүүгүнүн чогуур албан черлери боттандырып турар.

Каттыжыышкыннарның хоойлу күүсеринге хайгаралды прокуратура органнары боттандырар.

23 чүүл. Каттыжыышкыннар дугайында хоойлужудулганы үрээнде, Тыва Республиканың база Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр кеземче, административтиг, материалдыг база өске-даа харыысалгага онзажыр.

Каттыжыышкыннар дугайында хоойлужудулганы үрээни дээш харыысалганы чогуур күрүне органнарының аная бурулуг албан-дужаалдыг кижилери, каттыжыышкыннарның удуртукчулары, а ол ышкаш хамаатылар хүлээр.

Бир эвес каттыжыышкын оон уставы-биле тодаратканган сорулгаларының кызыгаарындан дашкаарлай бээр азы хоойлуну үрей бээр хөделиишкиннерни кылган таварылгада, ол каттыжыышкынның удуртукчу органынга каттыжыышкынның уставын бүрүткээн орган азы прокурор өжимел сагындырыгны берип болур.

Каттыжыышкыннар дугайында Хоойлунун уставын бүрүткетпээн каттыжыышкыннар үрээн таварылгада, хоойлунун тодаратканы харыысалгага онзажыр.

Эрге-чагырганың төлээлекчи болгаш күүсекчи органнары бүрүткетпээн каттыжыышкыннар-биле кандыг-бир харылзааны тудуп болбас.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай.
994 чылдың апрель 26.
№ 78.

Кожуун чагыргазында

ХАЖЫДЫЫШКЫННАРНЫ БОЛДУРБАС

Барыын-Хемчик кожуун чагыргазының улус өөредилге килдизинин бухгалтериязы 1993 чылга чедир чангыс аай төпчүткен системабиле ажылдап турган. 1993 чылдан эгелеп төпчүткен бухгалтерияны эде тургузуп, школалар, уруглар албан черлери банкыга ангы олар агар саннарны ажыдып, тускай бухгалтерлиг бооп бот-башкарныг ажылдап эгелээн.

Чоокта чаа кожуунун сан-хөө килдизинин ажылдакчылары школаларда, интернаттарда болгаш Кызыл-Мажалык суурда уруглар албан черлериниң сан-хөө байталын хынап көрген. Хыналданың түннелинде илереэни болза, кожуун школаларының интернаттарында болгаш Кызыл-Мажалык суурунун уруглар салтарында сан-хөө чуруму каржызыз-биле хажыттынып турары илереэн. Ынчангаш хыналданың түннелинде кожуун чагыргазының эдилелиг коллегия хуралына чугаалажып көөру-биле киирген.

Чоокта чаа кожуунун коллегия хуралы үстүнде айтырыгны чугаалажып, хыналда кылган черлернин удуртучуларының тайылбырын дыннаан. Кожуунда 8 интернатка план өзугаар 371 уруг чүрттаар ужурлуг, а хыналда үзүнде 202 уруг чүрттап турган, 169 уруглуг интернаттарже хаара тутпаан. 1993 чылда кожуунун интернаттарынга ажылдаары-биле 178 млн. 419 мун рубльди берген, көрек кырында акшазын 130 млн. 395 мун рубльди интернаттар чарыгдаан, А 47 млн. 759 мун рубльди интернаттарга чедир бербейн, школалар боттарының хөөрелелиниге ажылдап, өскээр чарыгдаан. Ынчангаш сеелгу чеде интернаттарда сан-хөө байдалы берге-даан, акша-хөрөнги че-шаанда келбеттээн. Ынчалза-даа эрткен чылдың ноябрь, декабрь бо чылдың январь, февраль айларында Кызылдан келген акшаны школаларда, интернаттарга четпир, шаа-биле үлеп турган. Чамдык школаларның директорлары, оларның бухгалтерлери интернат уругларынга аъш-чем, идик-тер салып беририн дээш үлеп акшазын бюджетте көрүүмээн үүлгерже чарыгдап турган.

Оларның чамдык нижекбарымдаалары көрүүгеренге мыныг. Аянгаты орутмак школазы (директору В. Д. Донгак) бо чылдың февраль айда кычыныг-даа чепшээрел почка школага бюджет акшазындан 3 млн. 500 мун рубльди алаш, оон кычыра школага болган мерофонтан кирген 2 млн. 500 мун рубльди немээш, «ГАЗ-53» маркалыг автомашинаны салып алганы илереэн. Школада бухгалтерияның отчет-учету саналгай, акша-төөрик кайнаар чарыгдаттынып турары билгилиг, бир чылгыныг 5 бухгалтер солуушкан. Интернатта 61 бөлүк болгаш чартык өскүстер бар. Оларның хөй кезии интернатта чүрттаайн, ненчыл-төөгөөринге чүрттап турар. Бүүн болгаш чартык өскүстерге, хөй уруглардың өг-булелерге бээр азык-хөп үлелгезинде, оон отчет-учетунда четпестер бары хөйү-биле илереэн.

Кызыл-Мажалыкта дугаары бир ортумак школа (директору Г. Ы. Сарыглар) эрткен чылын интернатка бүгү чарыгдалдарга көрүүнген турган 31 млн. 369 мун рубльден көрек кырында 23 млн. 798 мун рубльди чарыгдап. 8 миллион рубль чедир чарыгдаваан. Ол өөредилге чарыгдаваан акшазы биле бо чылдың март айда наалыг-даа чепшээрел почка школага 6 млн. рубль-биле чаа автомашинаны салып алгаш, сан-хөө чурумун хажыткан. Кызыл-Мажалык интернатында чамдык өскүс уруглар чүрттаайн турар, интернатта уруглардың орунчаларының көрекселдери эргижиреэн, дериг-хөрөксел четпиттер.

Эрги-Барлык ортумак школазының (директору (А. А. Маадыр-оол) эрткен чылын интернат уругларының аъш-чеминиге 1 млн. 925 мун рубльди, эт-хөрөкселлер салгарыга 4 млн. 958 мун, орун көрөкселлериниге 658 мун рубльди чедир ажылдаваан. Оон үлемүнүн интернатта чүрттап турар уруглардың аъш-чемин четпиттер, немиин шынары бараа, орун көрөкселлери эргижиреэн, четпиттер. Бо байдалды өөреник-кереш кожуунун сан-хөө килдизи бо чылдың март айда интернатта өөредилгелернин чем акшазынга 7 миллион рубльди үндүүн берген. Ол акшаны алгаш, башкылар, ажылчыннар уруглар пособнези кылдыр үлежип апкан. Ам интернаттың склады куруглаан. Кассага чыткан 500 мун рубльди бир кижиге спортчу хеп, херексел садары-биле берипкен, амдыызында спорт херекселдери келбээн.

Хөнделен школазының интернадынга чурттаар ужурлуг 45 уругдан хыналда үезинде 12 уруг чүрттап турган, а интернатта ажылчыныарның саны 9 кижи. Барлык школазында интернатка 50 уругдан 22 уруг чүрттап турар, ажылчыннар — 9 кижи.

1992 чылда Кызыл-Мажалык суурда школачыларның болгаш элээли аныяктарның өөредилге-бүдүрүлге комбинадын ажыткан. Оон директорунга А. С. Араптанны томуйлаан. Бо өөредилге черинин сан-хөөзүн, эт-хөрөкселлин хынап көөрге, четпестер хөй болган. 1992 чылда бухгалтерия документилери шуут чок, ол үеде кээп турган хөй станоктарның, насостарның саны, өртек-үнези, бар, чогу билдинмес, а 1993 чылда эккелген станоктарның ат-сывы, дугаары чок, эт-хөрөнги сандаргай. 1993 чылдың май айда 2 миллион рубль-биле «Вахта» деп автомашинаны садып алган. Ол машина үреген, ур үеде ажыллавайн турар. Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш чонну ажылга тургузар яамызын 2 млн. рубльди аныяктар өөредир керээ-биле шилчиттирип алгаш, боттарынга пилорама садып аар болган. Херек кырында пилорама саттынмаан, үстүнде ямыдан 2 млн. рубльди Саяна Карыма ажаалда банкызында агар санынче шилчиттирип алган. Оон ол акшаны А. С. Араптан ажаалга банкызындан Саяна Карымадан үндүрүп алгаш, оон бир млн. рублин улус өөредилге килдизинин кассазынга дужааргa, улуг бухгалтер турган Татьяна Кивин чүгле 100 мун рубльди кирип бижип алган, бо талазы-биле истелге чоруп турар.

Бо өөредилге черинде ажыллап турар бөлүгүнернин чамдыктарында өөреникчилер келбейн турар, журналдарны демдеглевээн, ында ажылдап турар 12 башкы бөлүгүнер эттиргеи дээш акшазын долу ап турар.

Хыналда үезинде Кызыл-Мажалыкта «Чечек» ясли-садтын (эргелекчизи Е. А. Тамбулак, бухгалтери Е. С. Хомушку) кассазынга 1 млн. рубль дудагалдыг болган. Ол акшаны хыналда соонда эккелген. Ясли-садтын агар санынга шилчиткен бюджет акшазын чогуур чарыгдалдарынга ажыглаваайн, өскээр чарып турганы база илереэн. Ясли-садтын эргелекчизи саликке уруглар тургузуп келген ала-нелерден коммерциялыг бөлүк тургузар мен дээш 500 мун рубльди негеп турган, херек кырында ындыг бөлүк тургустунмаан.

«Аржаан» ясли-садка (эргелекчизи Е. В. Базыроол) бюджетте көрдүнгенин өзугаар акшаны чүгле аъш-чем, одаар чүүл, шалын дээш берип турда, акша-төөрикти, ясли-садтарның демнежип алгаш, садып алган «ГАЗ-53» автомашиназын боду туразында ажыглап, аная 150 мун рубль-биле магнитофон садып алгаш, хөглеп чоруп турган. Түннелинде ол машина озал-ондакка таварышкаш, ажыглалдан үнген.

«Аленушка» уруглар садынын кассазындан 77400 рубль дудагалдыг болуп, бухгалтерияның отчет-учеду суларгай болган. «Аяс» ясли-садтын кассазындан 6552 рубль четпес болган, канцыг-даа документ, фактура чокка 70 мун рубль-биле саналга машинезын садып алган, чамдык бухгалтер документилери четпес болган.

Кожуунун улус өөредилге килдизинге (эргелекчизи К.-С. М. Бойбу) хамааржыр ясли-садтар, школалар барык бир чыл хире үеде мынлыг сан-хөө хажыдыышкыннарын болдурганы илереэн. Кожуун чагыргазының коллегия хуралы үстүнде ады киргеи школаларның, өөредилге черинин, ясли-садтарның эргелекчилеринге, бухгалтерлеринге сан-хөө чурумун хажытнаны дээш шынгыы донгулланы берип, чурум ёзугаар эвес садып алган машиналарынын өртээн кожуун бюджединче дарый киирер шиитпирни хүлээп алган. Хыналда-негеллени күштелдирерин кожуун чагыргазының коллегиязы кожуунун сан-хөө килдизинден база негээн.

Амыы рынокту экономиканың үезинде акша-төөрик-биле чеже-даа берге болза, хоойлу-дүрүмде көрдүнген сан-хөө чурумун хажыдып болбас бис.

Хоюг-оол МОНГУШ.

СААРЛЫКЧЫ ЕЗУ-БИЛЕ

Ак-Довуракта трикотажтан хеп даараар фабриканы «Олча» акционерлиг нитилел кылдыр эде тургускан. Бо хүннерде акционер нитилелде 75 кижи ажылдап, 42 даараныкчы, 12 быжыкчы продукцияны бүдүрүп турар.

«Олча» акционерлиг нитилел бо чылдың эрткен 6 айларында 69500 санныг хепти 158 миллион рубльге бүдүрген. Чыл эгезинден бээр 907 миллион рубльдің бараанын садып саарган. Баштайгы 4 айларда бүдүрген бараанывысты Минусинск, Абакан, Кызыл хоорайларда садыг баазаларынче чорудуп. Хакас Республиканың Таштып, Аскиз районнарының төптеринче, Абаза хоорайга аппарып садып, акша-төгерикке чедирип ап турдувус. Ам бистің продукциявысты 8 кожуун төптеринде, Кызыл хоорайда үгек садыгларывыста садып турар. Ажылдап турар садыгжылар саткан бараанының өртөөниң 10 хуузун төлевир кылдыр алырын дугурушкан бис.

Акционерлиг нитилел ам банкыда 136 миллион, бюджете 16 млн. акша өрелиг. Чылыг энергиязы ажыглаан дээш «Тыва даг-дүгү» комбинатка 4 млн. 300 мың рубль өревис ам-даа бар. Өре-ширелиг болгаш ажылчыннарывыс шалын акшазын үр үеде албайн турар, каш акша аванс берип турар бис. Мындыг берге байдалывысты Президент Ш. Д. Ооржак борта кээп чорааш көрген, аңаа чугаалаан бис. Акша-төгерик талазы-биле дуза кадар кылдыр Чазакка дилег бижикти база киирген бис. Чазак бистің дилээвис талазы-биле тускай доктаалды хүлээп алган, ында биске 300 миллион акшаны ийи чыл хуусаада чегдирерин айыткан.

Чыл эгезинде-ле Курск, Подольск болгаш өске-даа хоорайларда фабрикалардан өстү садып алган бис, пос материалы ам эвээш бар, а даараныр удазынын курлавыры чыл төнчүзүнге чедир четчир.

Бистің акционерлиг нитилел база «Искатель» кооператив «Тыва текстиль» компания-биле катчып алгаш, фабриканың баазазынга дүк болбаазырадырын дугурушкан бис. Ам бисте дүк дыраар, ээрер, дыдар машиналарның дериг-херексе лдери Москвадан кээп эгелээн. Берге айтырыг — дүк чуур, будуур, шынарын хынаар машиналар чогу, ону тып алгаш салыр чер чогу болуп турар. Ам-даа дериг-херексе лдер, машиналар садып алырынга бир миллиард ажыг акша херек болуп турар. Удавас келген машиналарны фабриканың хос өрээлдеринге салып эгелээр. Дүк болбаазырадыр цехти ажылдаптар болза, 45 кижини хүлээп алгаш, ажылдадып болур. Ам бо талазы-биле тускай мергежилдиг улусту чарлап, чугаалажып турар. Бир эвес «Тыва текстиль» компанияның удуртукчулары боже эки сагыш салып, хөделир болза, цехти бо чылдың ноябрь, декабрь айларда ажылып болур арга бар.

Алдын-оол ООРЖАК.
«Олчада» экономист.

КӨРГҮЗҮГЛЕР КУДУЛААН. ЧҮГЕ?

— Борис Константинович, кожуун наадымын эрттирер кылдыр шинтирни хүлээп алган турган-на болгай, ам Наадым эрттирбес апарган деп чугаа шын ирги бе?

— Ийе, шын. Наадымны эрттирбес дээнинің кол-ла чылдагааны мындыг. Бирээде, бо чылын кожуунуң 50 чыл оюн демдеглеп эрттирер чүве болганда, хөйле байыр-найырның хөрээ чок. Улаштыр-улаштыр байырлап турып бээривиске, ажыл-агый шоолуг-ла чорувас, чамдык улус калбаабиле арагалаашкынче кире бээр боор-дур. Ынчангаш кожуунуң 50 чыл оюн эрттиргеш, наадымны кожуунга эрттирбес деп шинтирге келдивис. Ол ышкаш ийи дакпыр байырлап турып бээривиске, акша-төгерик база чедишпес-тир.

— Кыштаглаашкын кандыг эрткен ирги?

— Кыштаглаашкын эрткен чылга бодаарга нитизи-биле арай багай эрткен деп болур. Бо талазы-биле бисте мактаныптар хире чүве чок. Чүл дээрге, эрткен 1993 чылда чүс баш хойга онааштыр 81 хураганны алган турган болзувусса, ам ол көргүзүг 65 болган. Ол ышкаш инектерден бызаа камгалап алыры база куду болган. Эрткен чылын бо үеде чүс баш инекке онааштыр 45 бызаа турган болза, ам бо чылын 40 бызаа боор турар. Чүс баш белерге онааштыр эрткен чылын 38 кулун алдынган турган болза, ам бо чылын 33 баш кулун алдынган. Ол ышкаш малдың нитти баш саны дыка кызырылган. Эрткен чылдың бо үезинде 4691 баш хой, өшкү хораан турган болза, а ам 8759 баш өлүп хораан. Эң хөй өлүп хораан хой, өшкү «Кара-Булун», «Межегей», «Шанган» ажыл-агыйларга онаажыр. «Межегейниң» өлүп-хораан хой, өшкүзү эрткен чыл-биле деңнээрге 2,8 катап, «Кара-Булуннуң» — 3,2, «Шанганның» — 2,3 катап өскен боор турар.

— Малдың өлүп-хораан турарының чылдагааны чүде ирги?

— Мында кол-ла чылдагаан — ажыл-агыйлар акша-төгериктиң чедишпезинге сылдап алгаш, часкы үеде саргыга удур база аза огубиле демиселди үе-шаанда чорутпайн келгенинде. Оң уламындан чүгле апрель-май айларда безин 3 мың ажыг чаш хураганнар хораан-на болгай. Ол ышкаш, малчыннарның база көдээ ажыл-агыйның тускай эртемниглериниң талазындан ээхарысалга чок болганын айтыры чугула.

— Ам бо хүннерде хойнуң кыргыдазы база чуулдазы эгелээн. Бо ажылдар кандыг чоруп турарыл?

— Кыргылдага кол-ла шаптыктап турар үүл дээрге, сөөлгү хүннерде чаъстаашкын боп турар. Бир эвес чаъс эвес болза, кожуунуң ажыл-агыйлары кыргылданы доозуптар арга турган. Ынчалза-даа хой кыргылдазын аргажок орайтап эгелээн ажыл-агыйлар база бар. Оларга Сосновканың дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйы база «Межегей» совхоз хамааржыр. Сосновка чоокка чедир безин кыргылда пунктузун кылып албаан, аңаа инектер деваалеп чоруп турган болдур эвеспе. Ам бо хүннерде ол ажыл-агый кыргылда пунктузун дерип алган, кыргылданы дарый доозары-биле хемчегларни ап эгелээн. Чуулданы кайы-даа ажыл-агыйларда эки организастаан. Бо чылын креолин чок болганы-биле улуг өртектиг даштыкы эмнерни ажыглап турарлар.

— Ам бо хүннерде чугула кампания — сиген кезилдезин-ле болгай, кожуунуң ажыл-агыйлары сиген кезилдезинче кайы хире белеткелдиг киргенил?

— Сиген кезилдезинче «Шанган» база «Россия» совхозтарындан аңгы ажыл-агыйлар кирипкен. Сиген кезилдезиниң шуудавайн турар чылдагааны база-ла чаъс боп турар. Амдыызында чүгле Кара-Булуңда 10 тонна хире сигенни прессте алган, а Сосновканың дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйында 8 тонна сиген сараатттатынган. А «Россия» биле «Шанган» совхозтары бо хүннерде ажылдан кирер ужурлуг. Ниитизи-биле кожуунда 450 га черде хөй чылдыг сигеннер кестинген. Ынчангаш чаъс аязып, сигеч кургаарга бо ажыл элээн шуудаар ужурлуг.

— Кожуунда хуужудулга ажылы кайы хире чоруп турарыл? Бай-Хаактың аалчылар бажыңын хуужуткаными-ның дугайында хөй-ле «дидир-дидир» деп чугаа бар, кожуунуң чагырга чери аалчылар бажыңын бодунга ап алган дээр, ол шын ирги бе?

— Ийе, шын. Эрткен чылын био-ле дугаарында хуужудулгага киргген турган тудугларның бирээзи ол-ла болгай. Ону «Күш-ажыл» кооперативиниң төлээзи садып алган турган. Ам бо чылын оон ээзи орулга киирип чадап кааш, өске улустарга улуг өртекке садар деп баарга, кожуунуң коллегия хуралынга сүмележип көргеш, чагырга черинге дедир ап алган бис. Ол аалчылар бажыңын сарыг шажын нитилелиниң эргелелинге хөлезиледип каан бис. Олар ай санында-ла арендазын төлээр ужурлуг, ынчангаш аалчылар бажыңының өртээ 17 млн. акшаны 5 чыл иштинде дедир эгидип алыр ужурлуг бис.

Ол ышкаш «Гранит» кооперативиниң ажылы шуут сандарап дүшкени-биле, ону «Кежиг» арат ажыл-агыйынга 5 чыл иштинде арендага берип каан бис. Олар ол үениң иштинде септелге ажылдарын кылыр ужурлуг. Чүге дизе, «Гранит» кооперативи дээрге-ле, Бай-Хаактың септелге-тудуг участогунуң орнунга тургустунган турган болдур ийин.

Танды кожуун бо чылын тургустунганындан бээр 50 чылын демдеглеп эрттирер. Ук байырлалды тос айны төнчүледир эрттирер кылдыр кожуун чагыргазының коллегиязынга шиитпирлээн. Ынчангаш кожуун бодунуң чартык чүс чыл юбилейин кандыг-кандыг чедиишкиннерлиг уткуп ап болурунуң дугайында элээн каш айтырыгларны кожуун чагыргазының даргазы Б. К. БАЛЧИЙ-ООЛГА салып, кожуунның ам бо хүннеринде ниити байдалының дугайын сонуургаан мен.

Бажыңнар хуужудулгазы амдыызында Бай-Хаакта эки чоруп турар. Бо хүннерге чедир «Россия», «Кара-Булун» совхозтарга бажыңнар хуужудулгазы шуут кыллынмаан турган. Чоокта чаа сумулар чагыргаларының даргаларын база совхозтар директорларын чыгташ, ук айтырыгны чугаалашкан соонда, ол ажыл-агыйларда хуужудулга ажылы чоруп эгелээн.

— Силерниң программаларда аныяктар ажылын экижидер, оларның ассоциациязын тургузуп алыр дээн. Бо талазы-биле кандыг ажылдар кылдынган ирги?

— Аныяктар ажылының талазы-биле мактаныптар хире чүве чок. Суурларга ажылчы чоннарның хуралыч эрттирип турган. Аныг-Бажынга база Хаалын-Аксынга аныяктар төвүлелин тургузар дугайында шиитпир хүлээп алдынган турган. Аныг-Бажынга аныяктар төвүлелин баштап турган аныяк ооллу шеригже келдиотип аппарган. Ынчангаш ол ажыл шуудаваан. Ам ийиги чартык чылдан эгелээш... Президентиниң төлээзи база мээн орааракчым Одыга Сергеевна Куулар-биле каъы демнежип турган, кожуунуң аныяктар төвүлелиг тургузуп алыр бис. Чүге дизе О. Куулар хөй-нинти организацияларын харыылап турар кижи болгай. Бо ажылдың чылбайн турарының база бир чылдагааны чүдел дээрге, республиканың Аныяктар яамызының биске тодаргай дуза чедирбейн келгенин борта дортубиле айтыр апаар. Яамының сайыды Александр Санчатбиле каш-даа катап чугааны кылган, ол чедип кээр мен деп аазап-ла турар, ол хирезинде биске чангыс-даа катап келбээн ийин.

— Кожуунда «төнүп» калган тудуглар көвүдээн. Бо айтырыг талазы-биле тодаргай чугааны кылып, силерниң тудуг талазы-биле харыылап турар орааракчыңар Федор Лазаревич Благинин-биле ужуражып келгеш-ле, айтырыг салырымга, ол менден дезип, бичии мана деп чылдырып-ла турар. Ам чеже манаар боор, ынчангаш ол тудугларның салым-хуузу кандыг болур ирги?

— Ийе, Ф. Благининниң силерден ойлап-дезип турары шын хевирлиг. Чүге дизе, тудуглар шуут ара туруп алган. Ам бо хүннерде чаңгыс бажың-даа тутпайн турар бис. Оода чадаарда, Дүрген школазын бо чылын ажыглалга киирип алзывысса, экизи-ле ол хевирлиг. Кана-даа баарга акша-ла, акша боор чүве ышкажыл. Ынчангаш бо чылын бистиң Президентивис кайыын-даа болза акшаны тыпкаш, ол школаны ажыглалга киирер дээнинге бүзүреп турар бис. Школа үш каът чүве болганда, оон үстүкү каъдын башкылар чүрттаар бажың кылыр деп бодал база бар. Чүге дизе, школада өөренгичилериниң саны эвээш, 200 четпес өөренгичилерлиг школа-ла болгай. Ынчангаш оларга ийи каът шуут четчир ужурлуг. Оон уламынлан үстүкү каъдын башкылар бажыңнары кылдыр кылып алза деп түннелге келгенивис ол. Бир эвес акшаландырыышкынны хандырыптар чүве болза, школаны бо чылын ыяап-ла доозар бис. А 10 аал ишти чүрттаар бажыңның тудуун доозар дээш элээн хемчегларни ап келдивис. База-ла акша-төгерикке үскеш бүтпейн турар. Өөредилге, Культура болгаш туризм, Кадык камталал яамыларындан безин дилег кылып, олар акша-төгерикти бээр чүве болза, үстүнде адааным яамыларга ийи-ийи бажыңнардан бертеш, арткан дөрт бажыңнарны инвалидтерге бээр кылыр дугуржулганы база кылып турдувус. Ынчалза-даа ол чугаа база бүтпээн. Кайы-даа яамыда акша чок болган.

— Сөөлгү айтырыг. Кожуун чагыргазында ийи автобусту чоинуң аргыжылгазынга ажыглаар кылыр тудуп турар болгай силер, ам бо хүннерде суурлар аразында автобус аргыжылгазы чүге хөнүвейн турарыл, Борис Константинович?

— Силериң бо айтырыыларын чугула айтырыг. Моон мөрнунда кожуун чагырыкчызы турган Д. К.-Х. Ооржак бир чаа автобусту, база бир эрги автобусту кожуун чагыргазынга эккеп каан турган. Херек кырында чарыгдалдарны санап кээривиске, чолаачының шалынына база бензин өртээн безин дуглап шыдавас болган.

Балгазын — Бай-Хаак аразынга чоруурга дөрт-бешле хире улус чоруур. Неделяда ийи катап безин чорударга ынлыг боор-дур. Ынчангаш суурлар аразынга автобустуң чоруурун бо чайгы үеде түр соксаткаш, коммерциялыг рейс кылырынче кирдивис. Бир дугаар ындыг рейсти Абаканче кылдывыс.

Бай-Хаак — Кызыл — Абакан чедир аай-дедир кээриниң билет өртээ 17 мың акша болган. Баштайгы чоран садып алыкчыларның чугаазы-биле алырга, оларга дыка таарымчалыг болган. Ам бо автобусту коммерциялыг рейске ажыглаар апаар бис. Бо хүннерде безин чагыглар кирип эгелээн. Кожуунуң культура кылдызының ажылдакчылары, төп эмнелгениң эмчилери чагырлаага кылган. Ынчангаш чаңгыс чаа автобузувус орулгалыг ажылдап болур, а эрги автобусту үндүр бижиир апаар боор бис.

Интервьюну Савый-оол ООРЖАК алган.

ДОПЧУЛАЛ

РОССИЯНЫҢ СОЛУННАРЫ ЧҮНҮ БИЖИП ТУРАРЫЛ?

«Орус-эстон кызыгаар, оон бөгүн эртип турар черлерин таваракан, тодаргайлаарга, Россия Федерациязының Эстонияны 1991 чылда хүлээп көрген үезинден бээр кызыгаар боп турар» — деп, өнза даалгалар талазы-биле элчин Василий Свирин чугаалаан. Ол, Хельсинкиде боп турар орус-эстон чугаалажылышкыннарда Россия Федерациязының төлөөлөрүн баштап турар. Орус дипломаттың интервьюзун, **«РОССИЙСКАЯ ГАЗЕТА»**, солунга парлаан. Оон санап турары-биле кызыгаар дугайында айтырыгны оон өскээр шиитпирлеп черле болбас, оон өске кандыг-даа шиитпир кызыгаар айтырыгларының талазы-биле Хельсинки дугуржулгаларын болгаш КНО-нуң Уставын хамыдып, үрээни ол болур.

Ол-ла солун Россияда боп турар өлүрүкчү үүлгедиишкиннер дугайында материалдарны бирги арында парлаан. «Бир эвес 1992 чылда ССРЭ-ниң бүгү девискээринге ниитизи-биле 30-ден 50 чедир чазыдырыышкыннар (балык тударының ооржу аргалары-биле кады) боп турган болза, 1992 чылга чедир чүгле чаңгыс Россияга ындыг 240 чазылдырыышкыннар болган — деп, солун айтып турар. — Эрткен чыл бо талазы-биле онзагай рекодту тургускан. — 350 чазылдырыышкын болган. Ынчаарга частыр үүлдерни ажыглаары-биле холбашкан үүлгедиишкиннерниң саны-биле бо чыл оон мөрнундааызындан ажары тодаргай боп турар».

«РОССИЙСКИЕ ВЕСТИ» бодунуң бирги арнында күрүне бүдүрүлгелериниң акша-хөрөнгизиниң төнүп, хоозураарының дугайында Хоойлуну амыдыралга боттандырып чорударының айтырыгларын сайгарган материалдарны парлаарын үргүлчүлеп турар. Россия Федерациязының Эт-хөреңги күркомунуң чанында бүдүрүлгелериниң хоозураашкынының херектериниң талазы-биле Федералдыг эргелелдиң чингине директорунуң орааракчызы Петр Карповтун бодап турарын езугаар алырга, Россияның бүгү бүдүрүлгелериниң чартык кезии өрелерин төлеп шыдавас — ынчангаш олар Хоойлу езугаар дүжер ужурлуг» боп турар. Бо талазы-биле айтырыгның нарын болгаш чаа боп турарын, а ол ышкаш коллективтер салым-хуузунуң дугайында профэвиледелериниң шыңгыы сагышсырап турарын барымдаалап көргеш, Федералдыг эргелел амдыызында баштайгы үш ындыг бүдүрүлге черлериниң дугайын чарлаар деп шиитпирлээн.

РФ-тиң Президентизиниң администрациязының удуртукчузунуң орааракчызы Вячеслав Волков ол солуннуң айтырыгларынга харыылааш, келир күстүң «изиглениишкиннинг» болурунуң дугайында аксы байбаң политиктиң баш удур, элекке-ле хөереднишкиннерин буруу шапкан. «Амгы үеде Президентиниң бо талазыбиле туруштары быжыг болгаш байдалды контрольдап турар, ынчангаш оппозицияның күску хөделиишкиннер дугайында бүгү чулчуруушкуннары дээрге, өнчүк-ченгээ болгаш эрге-чагырганы аймаарадыр дээн орааллажыышкын болурундан өске чүү-даа эвес — деп, Вячеслав Волков чугаалаан. — Оларның оозундан чүү-даа үнмес — деп бодаар мен». РФ-тиң Президентизиниң удуртукчузунуң орааракчызы чер-черде байдалга хамаарыштыр чугаалааш, социал байдалды онза дүшкүүрлүг аңгы-аңгы черлерге таарыштыр тодаргай угланыышкынныг экономиктиг программаларны Чазак чериниң ажылдап кылып турарын чугаалаан. Ынчангаш чагыргалар даргалары байдалды боттарының холунга тудуп турар болгаш кижилерни күүн болгаш кыжын-даа олар төөрдип шыдаттынмас деп бүзүреп турар мен».

«НЕЗАВИСИМАЯ ГАЗЕТА» Александр Солженицинниң июль 21-де Москвада чедип келгениниң дугайын дыңнаткан. Россияның хоорайларын дургаар чугаалчының ийи ай иштинде кылган алы-чоруунуң түннелдерин үндүргеш, ол солун мынчаар бижээн: «Политикадан ол өжегээр ойталап, болуушкуннарны, кижилерни, айтырыгларны бүгү талазы-биле тайылбырлап турза-даа, чугаалчының политиктиг ат-алдары ол үениң иштинде улгаткан».

«КОМСОМОЛЬСКАЯ ПРАВДА» ол-ла темага үүлүнде база мынчаар бижип турар: «Шынап-ла улуг чугаалчыээп чаныр келгем. Ынчангаш национал-социализмниң янзы-бүрү идеялары-биле-даа, бүгү чуртту ваучержидери-биле-даа ону деннеп болбас ужурлуг».

Солун Михаил Горбачевтуң интервьюзун парлаан. Ында ол чуртта саттыныкчы, хөлезиленир чоруктуң көвүдеп турарын чугаалаан. «Амгы езу-чурум үезинде саттыныкчы чорук черле ажып эртип шыдаттынмас дээрзинге улам быжыы-биле бүзүреп көрдүм. Ельцин ынчаар күзеп турар-даа болза, аңаа күш четпес...» — деп, ССРЭ-ниң президентизиниң чораан кижи чугаалаан.

«КРАСНАЯ ЗВЕЗДА» грузин-абхаз месилдежиишкиннің айтырыгларынче кичээнгей салып турар. «Ында кара чаңгыс тайынчыдылга күжү амдыгаа чедирле Россияның шериглери боп турары хараадаңчыг...» — деп, солун бижээн. — Хамаарышпас чурттарның демнежилгезинің дыка хөй чуртларының харыысалганың ол үүргезин боттарынга алыр күзел чок боп турары бүгү-грузин абхаз месилдежиишкинни, ыланғыы Кодор кашпалының айтырыгларын шиитпирлээринге шаптыктаашкын боп турар-дыр».

«СОВЕТСКАЯ РОССИЯ» Федерация Төвүлелиниң депутаты Валерий Овсянниковбиле корреспондентизиниң беседазын парлаан. Валерий Овсянников Чазактың амгы үеде чорудуп турар экономиктиг угланыышкынын шүүмчүлээш, «өртектерни болгаш ажыл төлевирин эң шыңгызы-биле хынап, таарыштырарындан аңгыда, кандыг-даа арга чок» — деп санап турар.

«ПРАВДА» солун ажыл төлевириниң эң эвээш хемчээлиниң дугайында Күрүне Думазының хүлээп алганы Хоойлу төлевилелин тайылбырлап бижээн. «Ынчаа-даа бүгү улустуң өөрүшкүзү чок болгаш болбас-даа — деп, солун бижээн. — Кажан бүдүрүүшкүн хемчээли кудулап, акша-хөреңги чок боп, бүдүрүлгелер аңаа турар байдалдарда, Чазак чери хүлээп алдынган күштүг хоойлуларны күүседир арга чок деп ажыы-биле миннири арткан».

«Труд» солуннуң бижээни-биле алырга, «Күш-ажыл кылып шыдавас кижилернің пенсия хандырылгазының талазы-биле Россия сандарап дүшкен Эвилелдің өске республикаларындан дээре кылдыр сагындырып турар». Ындыг турбуже, ону улгаттырганын безин барымдаалап көөр болза, Россияда пенсияның эң эвээш хемчээли, Күш-ажыл яамызының санап турары-биле алырга, бөгүн амыдыраарынга эргежок чугула 72 мың рубльге четпейн турар-дыр».

МАЛГА ХОРАЛЫГ

Тараачыннарның болгаш араттарның «Межегей» эштежилгезинде шээр малдың баш саны чылдан чылче кызырлып бадып кел чыдарын эштежилгенин кол агроному Светлана Дүдераевна Монгуш чугаалап олурду.

1993 чылда төрүүр 100 баш хойдан 78 хураган алган турган болза, бо чылын чүгле 51 хураган алдынган боп турар. Чүгле апрель айда безин сарыдан болгаш аза огундан 947 баш хой, хураган хораан... Ол колдуунда-ла үш кодандан чидириг-дир. Чижээ, Солун-оол Куулар-ның малындан 120 баш хораан, Бүрүк-оол Монгуштуң — 143, Болат-Монгуштуң кодаңнынан 138 баш өлүп хораан. Солун-оол Куулар-ның кодаңын эрткен күзүн күрүнеге дужаарга албаан ыылдагааны ында-дыр, брак малга санаткан турганы ол-дур.

Болат Монгуш биле Бүрүн-оол Монгуш дээрге «Межегейнин» шыырак дээн хойжулары боп турганын сакты-дыр мен. Бүрүн-оол Монгуш аңаа 20 чыл иштинде хой кадарын келген, дуржулгалыг малчын чүве. Оон кадарган хоюндан чидириг дугайында чугаа дыңналып көрбээн. Моон безин алгаш көөрге, сарыы биле эза огу ол хире хоралыг-дыр.

Ажыл-агыйда кыштаглаашкынче 2740 баш хой кирген турган, оон 456-зы өлген, 134 башты ниитинин чемченилгезинге ажыглаан, 1820 хой оолдаан турган, оон 1012 хураган камгалап алдынган боп турар.

(Бистің корр.).

ЧУГААДАН КЫЛБАЙН КАНЧААР

Тыванын Күш-культура болгаш спорт комитединиң даргазының орааракчызы Лазо Седип баскетбол талазы-биле чоннун шын көдүрген айтырыын «Чугаадан ыылыылыңар» деп эге-биле тайылбырлап турары шын. Тывага баскетбол акы-дүңма узун дуртсынныг орус болгаш өске-даа национал чонувустун оюну, хол бөмбүү тываларның хандамыры-биле тудуш, тыва хүреш ышкаш ынак оюну дээрзин мен хенче-бичемден тура маргыжып, бадыткаар фактыларым хөй.

Баскетболду Тывага сайзырадыр, школаларга харнаазын аайы-биле, колхоз-совхозтар аразынга, зоналарга, республикага эрттирер күзелдиг мен. Сөөлгү үеде «Дүңгүр» болгаш сарыг шажын нитилелдери (орус, тыва хүрээлер) элээн быжыгып, акша-көпеектиг апарган деп бодаар мен. Чүге бо өөрүп чыдар массалыг, хөй киржикчилиг спорттун деткикчилери болбас деп? Мен бичимде «Динамо» коллективи баскетболга тергиидеп турдулар. Хүндүлүг депутадывыс, генерал-майорувус, тыва чоннун база бир төөгүзүнге артар хөй-хөй кадрларның даглыыкчызы Владимир Бораевич Кара-Салды баскетбол федерациязының президентизи-даа кылдыр соңгун алза? Тываның Күш-культура болгаш спорт комитети каш борбак мөгелерже көргеш олурушканын черле чугаалаар бодалдыг мен. Аныяктарны спорт, оюн-тоглаа-биле кижизидер, өлүрүшкүн, күштээшкин, арага-дарыже хандыыр чоруктарны кыымрарының база бир эми — спорт дээш харыысалганы кижи бүрүзү бодунга алза эки ийин. Бокска спорт мастери үшкү, ийиги разрядтыг спортчулар-биле ойнавас турган. Тываның аът шаннаалыг бүгү хүреш-териннге Аяс, Владимир, Маадыр Монгуштар-ла шуглуп турарга, чүгле күзелсоруктуг аныяктарның бурунгаар депшилгезинге, хөй-аъдынга шаптыктыг эвес, харын көрүкчүлернин, аарыкчыларның сонуургалы чидип турарын эскерзе эки боор. Хаак спортунга Бабкиннер, Чурутолар, Золотухиннер, Саятылар аразынга маргыжып-ла турду, ам хаакчыларны сонуургаар көрүкчүлер эвээжээнин көрүп-ле турар болгай бис.

Баскетболду тыва черге нептередир дарга-бошкаларывыс дузалаар дээрзинге бүзүрелим улуг.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.
Улуг-Хем кожуун.
Хайыракан суур.

СПИД-ТИҢ ВИРУЗУН КЫМ ИЛЕРЕТКЕНИЛ?

Ол дугайында маргылдаа он бир чыл иштинде боп келген.

ПАРИЖ. (РосИТА-СЧТА-ның корр. Михаил Калмыков). СПИД-тиң вирузун ангылап, тыпканының автор эргези Пастерниң институдунда Люк Монтаньеге баштаткан бөлүк француз эртемденнерге хамааржып турарын америк тала июль он бирде хүлээп көрген. Ол болуушкунның мөрнунда он бир чыл иштинде оон дугайында маргылдаа болгаш юридиктиг чаргылдажылышкын боп келген.

Оон дугайын дес дараалаштыр көөрге мындыг:

1983 чыл. Январь айда Люк Монтаньеге баштаткан бөлүк француз эртемденнер бир аарыг кижиден чаа вирусту — аарыг халдадыкчызын шинчилеп тыпкан. Олар май айда америк «Сайенс» деп сеткүүлге боттарының ол ажылыышкынының дугайында үүлдү үндүргеннер. Пастерниң институду ол чайын Мэриленд штатта национал онкология институдунда америк профессор Роберт Галложе илереттирген вирустун хевирлерин чоруткан. Августун 26-да француз эртемденнер америк «Нэйчур» дээр журналга база бир үүлдү парлаан, а декабрь 5-те Пастерниң институду америк патент бюрозунче патент дугайында чагыгны киирген.

1984 чыл. Март 30-да америк эртемденнер профессор Галлонуң удуртулгазыбиле СПИД-тиң вирузун боттарының ажытканының дугайында үүлдү «Сайенс» журналче бижип чоруткаңнар. Олар аңаа француздарның тыпкан вирузундан ылгалдыг дээрзин бадытканнар. Американнар апрельде патент алырынга боттарының чагыын база кииргеннер.

1985 чыл. Январьда француз болгаш америк эртемденнер ол ийи вирус бир дөмей дээрзин бадытканнар. Ынчалза-даа, америк патент бюрозу үүгле боттарының чаңгыс чүрттуглларын патентини тыпсып берген. Декабрь 12-де Пастерниң институду америк суд органнарынга хомудал билдириишкини киирген.

1986 чыл. Америк патент бюрозу СПИД-тиң вирузун бир дугаарында тып, ажытканын хүлээп көргении илереткен.

1987 чыл. Март 31-де үүле чугаалажылышкыннарның соонда француз болгаш америк эртем институттарының аразынга дугуржулга чедип алдынган. Ол Францияның Премьер-министри Жак Жиракка болгаш Президент Рональд Рейганга чоруткан дугуржулганы өзугаар Р. Галло оон лабораториязынга болган частырыгның өжегээр кылдынмаанын дыңнаткан болгаш ийи талага ол дээш саъыгласкынын орулгазының 37,5 хуузун деңге үлээрин, арткаңнарын СПИД-ти шинчилээр фондузунче чорударын саналдаан.

1989 чыл. Ноябрьда «Чикаго трибюн» солунга америк журналистиң үүлү үнген. Ол аңаа профессор Галлонуң бөлүү чүгле француздарның аңаа чоруткан хевирлерин шуут ажыглапканының дугайын бадыткаан турган. Оон соонда айтырыгны мынчаар тургускан: чугаа таварылга дугайында азы оорлаашкын дугайында боп турар бе? Ынчангаш ол дугайында тускай истелгени эгелээн.

1991 чыл. Профессор Галло май 30-да «Нэйчур» журналче чоруткан чагаазынга оон лабораториязының кылганы «өжегээр эвес» частырыгның болганын миннип бижээн. Француз чазак сентябрьда 1987 чылдың дугуржулгазын эде көөр дугаайында айтырыгны тургузуп болдурун дыңнаткан.

1992 чыл. Францияның ынчаардагы эртем шинчилелдер болгаш технология сайыды Юбер Кюрьен 1987 чылдың дугуржулгазын частырыглыг түннелдерге үндезилээш, кылганын медеглээн, а май 7-де Пастерниң институдунуң ол дугуржулганы эде көөр күзелдиин «эки билириниң» дугайын база дыңнаткан. Июль 17-де «Вашингтон пост» солунга француз таланың балыткалдарының четпес боп турарының дугайында дыңнаткан. Америк администрацияның төлөөлекчилери сентябрь 18-те 1987 чылдың дугуржулгазын эде көөрүнүң дугайында дыңнаткан. Америк администрацияның төлөөлекчилери сентябрь 18-те 1987 чылдың дугуржулгазын эде көөрүнүң дугайында дыңнаткан. Декабрь 30-да профессор Галлону «эртем шинчилелдерин ак сеткиллиг эвес кылып турары дээш буруулуг» деп санаан.

1993 чыл. Январь 2-те Францияның Эртем шинчилелдериниң болгаш технология яамызы Пастерниң институдунуң ажыдыышкын кылган автор болурун хүлээп көөрүн америк администрациядан манап турарын дыңнаткан.

1994 чыл. Адактың соонда кээп, июль 11-де, чаа дугуржулгага ат салгаш, аңаа тест-вакцианы саткаңындан киргген орулга хуаарының хемчээлин 50 хуу улгаттырарын, 25 хуузун америк институтче шилчидерин, а оон арткан 25 хуузун — СПИД-ти шинчилээр фондуже чорударын айытканы.

Эрткен чылдарның дургузунда америк тест-системаны элээн калбаа-биле садып турганындан АКШ-тың эртемденнери 20 млн хире долларны, а Пастерниң институду чүгле — 11 миллионну алган боп турар. Ынчалза-даа кирип турар орулганы чаа чурум-биле хуваардаа чүве болза, моон соңгаар эртем шинчилелин додду хемчээлдиг чорударынга демей-ле четпес дээрзин Л. Монтанье боду чугаалап турар.

ДОПЧУЛАЛ

Бир материалга хамаарыштыр

ЧУРУМГА ТААРЖЫР БЕ?

№ 50 «Шынга» 1994 чылдың апрель 13-те үнген «Ынчаар кара туразында чаңнаарга кайын боор» деп үүлдү номчаш, сагыш-сеткилим дүвүреп, мону бижиринче албадапты.

Милициянын майору Менгүн-оол Ооржактын хуу кижиниң өнчүзү болур машиназын кара туразында бодунуң холунга тудуп алгаш, ай-айы-биле боттун хууда ажылын кылып ап турганы черде болбаан чүве-дир. Болган херектин дугайын шыны-биле истеп тодаралыр туржук, боду бодунуң изиге боражып, будалы берген элдеп чүве. Ол-ла дорзан акт-документилер доллдурып каан болза, оон холунга ындыг үр үенин иштинде ажыглаттынмас турган машинадыр. Үрей мунуп-мунуп, ээлериндеп канчап акша негээр чүвел? Канчап човаар четкили чок боор чоор? М. Ооржактын туразының үлүүн азы билиниң кудузун көргүзүп турары ол бе? Шагдаа черинге М. Ооржак ышкаш кижилер ажылдап турда, ниитинин корум-чурумуу экижий бээри черле биллиримес.

М. Ооржак дээн ышкаш кижилериниң хайы-биле шагдаа ажылдакчыларының адынга шүүмчүлелдиг, күзенчиг эвес материалдар солунга үнүп кээри дыка-ла хомуданчыг-дыр.

Урана ОНДАР
Чаан-Хемчик кожуун
Ийме суур.

СУГГА ЧАРДЫРГАШ...

Чагытай хөлдүү девискээринде турар лагерьлерде уругларның амыдыралын сонуургап көөр дээш, «Сылдысчыгаштың» ажылдакчылары найысылалдан үнүпкеннер. Дээжизи тывылбас дегбес боо дег, ол хүн агаар-бойдустың өскерлиичели-даа кончуг болган. Бирде аязып хүнней-даа бээр, бирде чаъстай-даа кааптар.

Асфальтылыг дески орук-биле «Сылдысчыгаштың» хөлгези болур «Жигули» Бай-Хаакка чедир тура дүшпейн чымчаңнадып келген. «Лагерьлеривистің барааны көстүп келди» — деп, кол редактар А. С. Шоюн өөрүшкүлүг чугаалааш, оларның уунче бараадап көрген. Боттарының номчукчулары-биле ужуражыр үезин чоокшулап келгенинге редакцияның бөлүк ажылдакчылары өөрүп чораанар. Оларның-биле К. Чуковский аттыг уруглар библиотеказының ажылдакчызы А. А. Ондар база кады чораан. Ол уругларга солун номнарны чедирип бар чоруурy ол.

Келген уругларның өңнүктериниң өөрүшкүзү үр эвес болган. Чүге дизе, Дүрген хемниң эриинге олар халдыр кээрге, хем үерлээш, көвүрүгүн ийи талазындан чире шаап аппарган болган. Көвүрүглеп «Жигули» хамаанчок, кандыг-даа машина кежер арга чок. Дүрген хем ана кызыл божа-ла! Ооң агымы кажангызындан-даа артык дүрген, оруунга таварышкан оът-ыышты дазыл-дамыры-биле катай тура шаап алган бадып чыткан. Бойдустың халавын кижи амытан канчаар боор, болчап каан чүве болза, көвүргүнү ооң эриктерингe өртеп-баглап, ыяк бы-жыглап алган-даа тургай эртик. Хемниң чүгээр оожумнаксай берген черинден күчүлүг техника кежип турар кежиг бар болду. Чавыс «Жигули»-биле ынаар семээн ажыы чок ден билгеш, «Сылдысчыгаштың» ажылдакчылары Кызылынче дедир ээр ужурга таварышкан.

Светлана ООРЖАК.

Кыска тайылбыр

ЭРТЕМНЕРНИ НОМДАН ТЫВАР

Тываның дыл, литература, төөгүнүң эртемшинчилел институдунуң үре-түңнелдиг ажылдап турарын чаа үнген номнар херечилеп турар.

Түрк дылдыг улустарның эрте-бурунгу культуразының дээди, бедик хөгжүлдезин Орхон-Енисей бижиктің көжээ-даштарда тураскаалдары бадыткап турар. Тывылган болгаш шинчилеттинген 140 шаа тураскаалдарның 80 хирези амгы Тываның девискээринден тывылган. Орхон-Енисей бижикти үжүглеп номчаанындан бээр 100 чыл болганын Тывага эрткен күзүн демдеглеп эрттирген. Ол төөгүлүг конференцияның бүдүүзүнде **«Күлтегин»** деп ном парлаттынып үнген. Ук номда бурунгу түрк бижиктің алдын ышкаш үнелиг чечен сөзүглелдери кирген. Ыында өөгелериниң ынчаардагы амыдыралын, маадырлыг чоруун, келир салгалга чагыг-сүмезин тоожун турар. Ол номну Тываның ном үндүрер чери 1000 кезек кылдыр чырыкче үндүрген. Дыл эртемнериниң кандидады Доруг-оол Монгуш бурунгу түрк дылдан амгы тыва литературлуг дылче шилчиткеш, эртемге, шинчилел ажылдарынга үндезилээн тайылбырын кылган. Номнуң кол редактору төөгү эртемнериниң доктору, ТДЛТЭШИ-ниң директору Юрий Аранчын. Ол эге сөзүн бижээн. Дыл эртемнериниң кандидады, чогаал секторунуң эргелекчизи Зоя Самдан «Өгбелериниң ыдык чагыы» деп эге-биле эртемниг тайылбырны бижээн. Номнуң чүрүк каасталгазын Тыва Республиканың алдарлыг чүрүкчүзү чораан Иван Салчак көрүштүг, ханы бодалдыг кылган. Көжээ-даштарда тураскаал бижиктериниң тыва дылче шилчиткениниң уран-чечен очулгазын хөй-нинти ажылдакчызы, күрүне шанчалының лауреаты шулукчу Александр Даржай (Енисей тураскаалдарын, «Күлтегинге тураскааткан биче бижикти») болгаш «Күлтегинге тураскааткан улуг бижикти», «Тоньюкукка тураскааткан бижикти», «Төлге номун» Тываның улустуң чогаалчызы Юрий Кюнзегеш кылганнар. Бо ном бурунгу төөгүнү билип алырынга ажыктыг, Орхон-Енисей бижиктің тыва дылга, чечен чогаалга салдарын шинчилеп, үлегерлээринге үнелиг эртине-байлак боор Тываның культура төөгүзүнге артар.

«ТЫВА ДЫЛ ЭРТЕМИНИҢ АЙТЫРЫГЛАРЫ» деп эртем-шинчилелдиг түүлдериниң чыында номун «Новости Тувы» деп ном үндүрер чер 1000 экземпляр кылдыр парлап үндүрген. Чыындыны дыл эртемнериниң кандидаттары Доруг-оол Монгуш, Борис Татаринцев редакторлаан. Ында 14 дыл эртемнериниң ажылдары чыыттынган. Бо номнуң онзагай түүлү болза, орус эртемденнериң төрээн дылдарының кырында парлаалы болур. Тыва дыл эртемнериниң доктору, профессор Шулуу Саттың, эртем кандидаттары Каадыр-оол Бичелдейниң, Доруг-оол Монгуштуң, Серен Полинаның, Чүргүй-оол Доржунуң, Зоя Чадамбаның, Борис Татаринцев болгаш Ульяна Опей-ооллуң шинчилел ажылдары солун болгаш тыва дылды эртемге үндезилеп шинчилээринге чаа үе-чаданы ажыдып турар.

Түрк дылдың уйгур бөлүүнге хамааржыр тыва дыл үс-үс чылдар иштинде сайзырап келген. Эрте-бурунгуда тыптып, харылзажырыныңчепсээ бооп быжыккан чиңгине тыва сөстер уттундурган. Ол сөстерни бөгүнгү чурттакчы чон барык билбес, Аныяк-даа, ортумак-даа назылыг тывалар орус, тыва дылдарны холуп, төрээн дылын уттур чыгыы апарганынга, чугаа культуразының кудуку деңнелде турарынга үндезилээш, Тываның эртемденнери **«ТЫВА ДЫЛ БОЛГАШ ЧУГАА КУЛЬТУРАЗЫ»** деп номну бижээн. Бо номда Шулуу Саттың **«ТОПТУГ, ШЫН ЧУГААЛАЖЫҢАР»**, **«СӨСТЕР ДУГАЙЫНДА КЫСКА ДЕМДЕГЛЕЛДЕР»**, Чүргүй-оол Доржунуң **«ЭПТИГ-ЭВИЛЕҢ ЧОРУК БОЛГАШ ЧУГАА КУЛЬТУРАЗЫ»**, **«ӨГБЕЛЕРИВИСИНЧААР ЧУГААЛАЖЫП ЧОРААННАР»**, **«РАДИО БОЛГАШ ТЕЛЕВИДЕНИЕ ДЫЛЫ»**, Каадыр-оол Бичелдейниң **«ТЫВА ДЫЛ БОЛГАШ ӨСКЕ ДЫЛДАР»**, **«ЭРТЕМ ДЫЛЫ»**, **«СЦЕНА ЧУГААЗЫ»** болгаш Мария Мартан-оолдуң **«ААС БОЛГАШ БИЖИМЕЛ ЧУГАА»** деп ажылдарын номчуур силер.

Тыва улустуң аас чогаалы кайгамчык байлак. Ол — тыва чонувустуң эгээртинмес эртине-байлаа. Аас чогаалының ең улуг жанры тоолдар болур. ТДЛТЭШИ-ниң аас чогаал фондузунда иштинде 372 хуулгаазын, 432 угаадыг болгаш кара тоолдар, 165 дириг амытаннар дугайында болгаш өске-даа тоолдар бар. Фондуда 70 ажыг тоолдар бижиттинген, ам чара бижиттинип турар.

1994 чыл ТДЛТЭШИ-ниң, тыва культураның төөгүзүнге алдын-биле бижиттинер дизе, хөөрем эвес боор. **«СИБИРЬНИҢ** болгаш **ЫРАККЫ ЧӨӨН ЧҮК УЛУСТАРЫНЫҢ ААС ЧОГААЛДАРЫНЫҢ ТУРАСКААЛДАРЫ»** деп серия-биле Россияның Эртемнер академиязының Сибирь салбырының дыл институду 60 томнуг номнарны 1990 чылдан бээр үндүрүп эгелээн. Ол серия-биле тыва улустуң аас чогаалының 4 томун үндүрерин планнаан.

«ТЫВА УЛУСТУҢ ТООЛДАРЫ» номун белеткээринге, үндүрерингe улуг билиңң, энергиязын үндүрүп, могаг-шылаг чок дилээшкинни, шинчилелди, тайылбырны ТДЛТЭШИ-ниң литература секторунуң эргелекчизи, дыл эртемнериниң кандидады Зоя Самдан чедиишкинниг кылган. Зоя Самдан ук номну чыып белеткээрин, сөс кырынга очулганы, сөзүглелдериниң очулгазын, орус дылче очуллуртунмаан сөстерниң тайылбырын, тоол маадырларының аттарын, тоолчуларның, тоолларны чыып бижээн улустуң аттарын, чер аттарын тайылбырлаан.

ТДЛТЭШИ-ниң белеткеп үндүрген бо номунда шупту 28 тыва тоолдар кирген.

Тыва дыл күрүне дылы апарган. Ол тыва улустуң чоргааралын хайындырган. Түрк дылдан тыва дылды шинчилеп турар эртемденнер, ону өөренип турарлар көвүдээн. Мооң мурнунда үнген орус-тыва словарь номнары тывылбастаан — шупту улус холунда кирген, оларның холдан салбас ному апарган. Өөреникчилер, студентилер, эртемденнер, журналистер, Тывада чурттап турар орус дылдыг чурттакчылар словарь номун катап үндүрерин удаадараа дилеп келген. Ону барымдаалааш, ТДЛТЭШИ-ниң дыл сектору ол дилегни хандырган.

«КЫСКА ОРУС-ТЫВА СЛОВАРЬ» деп номну «Новости Тувы» деп ном үндүрер чер Красноярск хоорайга парлап үндүрген. Словарьда 14 мун хире чиңгине тыва сөстерниң, үлегерлеп алган сөстерниң, эргижирээн сөстерниң, диалектилериниң очулгазы кирген.

Тыва чонга, Тывада чурттап турар орус дылдыг улуска канчаар-даа аажок эртине-байлак болур **«ТЫВА ДЫЛДЫҢ ТАЙЫЛБЫРЫГ СЛОВАРЫН»** дыл секторунуң ажылдакчылары кидин түлүк белеткеп, ажылды шуудады бергенин дыннадып каайн.

Национал культураны сайзырадыр дээш улуг ажыл хайнып турар бо үеде улустуң аас чогаалының дээжилерин чонга бараалгадыры буянныг ажылдың бирээзи. Ооң бадыткалы кылдыр ТДЛТЭШИ-ниң аас чогаал секторунуң эртем ажылдакчызы, дыл эртемниң кандидады Маргарита Татаринцева **«ТЫВАДА ОРУС УЛУСТУҢ ЫРЛАРЫ»** деп номну чыып, белеткеп, эге сөзүн бижээш, чырыкче үндүрген. Чыында номну «Новости Тувы» деп ном үндүрер чер Красноярск хоорайга парлаан.

ТДЛТЭШИ-ниң чаа үндүрген номнарының кыска тайылбыры бо-дур. Ном бүрүзү керээ ёзугаар парлаттынган болгаш шупту экземпляр институттуң бодунга дужааттынар, ном садыгларынче кирбес массалыг садыглаашкын болбас. Бо номнар бүгү чурттакчы чонга, ылангыя студентилерге, башкыларга, солун, сеткүүл, радио, телевидение ажылдакчыларынга, тыва дылды өөренип турар орус дылдыг улуска, эртемденнерге-даа, чогаалчыларга-даа ажыктыг, херектиг номнар болур.

Номнарны институттуң бодундан туда акша-биле, шилчилге-биле-даа садып ап болур. **Институттуң турар чери** — Кызыл хоорай, Кочетов кудумузу, бажың дугаары 4. Өртек-үнезин, садып алыр аргазын 3-48-79, 3-32-94 телефоннар дамчыштыр, азы келгеш, билип ап болур.

Саая МАЙНАК.

ЭП-НАЙЫРАЛДЫГ ЧУРТТААЛЫҢАР

Мээң бо түүлүм кичээндириг, чагыг, сүме-даа болур чадавас. Сөөлгү үеде кижилериң амызындан чарлыр чорук удаа-дараа болуп турары дүвүрелди болдуруп, сагыш-сеткилди оожуктурбайн турар. Аарыг-аржыктан аңгыда, кижи холундан, авариядан өлүр, амызынга боду четтинер чорук бо-ла тавар-жып турар.

Кижиниң хораннанып, амызынга боду четтинери ышкаш өөдежок түве кайда боор. Бо дээрге дөргүл-төрелдериниң ал-алдарынга, сагыш-сеткилинге кара түүлдү арттырып каары болур. Сөөлгү үеде бижектежир, үптээр, дээрбедээр, күштеп-чазарлаар, боолап өлүрер чорук дендеп турар. Дерзии, өлүрүкчү херектерни үүлгеткеннерни дээди яла-биле шиидер болза, ам республика иштинге корум-чурум айтырыы бир янзы тургустунуп болур.

Сагыш ышкаш болган болза, кижи бүгүдезиниң чурттаар назыны узап-ла турзунам деп бодаар мен. А эл-деп-эзин эндээрелдерден кижи амызындан чарлып деп түве эң тергиин багай. Кижилер боттарын бодап, камнап чурттаар болза, чүс-даа чылда чурттап болгай. Кончуг хып дээн аныяанда «бурганнай» бээрге, дыка-ла хомуданчыг-дыр. Калган кижиниң ажы-төлү өскүс артар. Ындыг чаштарның сагыш-сеткилинге түү кирбес боор, кээргенчиг-ле чорду.

Ам канчаар, салымдан чайлаар арга бар эвес, өскүзүнден өлбес деп чугаа ышкаш, ажыг-шүжүгү шыдажып эртип, амыдыралче бурунгаар көрнүр апаар.

Мен хууда амыдыралымдан чаңгыс-ла чижек кирейн. Чоокта чаа чок апарган дунмаларымның аразы тос-ла хире хонук болду. Оларның кайызы-даа 40 ажыг харлыг. Оларның ажы-төлдери өскүс болуп артылар. Анаа-ла чурттап олурган калы төрээн угбашкылар өлүп кааргa дыка-ла хомуданчыг-дыр. Ол дунмаларым араганың хайыбиле амы-тынындан чарылдылар. Кижи хөөкүй өлү бээрге, чоңу ажаап каар. Элээн үе эртерге, оларның өскүс ажытөлүнче эки төрелдери ээ көрнүр, шала ындыглары хая көрнүп, ырай бээр, черле ындыг чүве-ле ыйнаан. Өлүм деп түвениң бергези ол хире боор-дур.

Өршээ, дадай! Амыдыралчуртталга бодарап-ла турар болзунам. Тыва нацияның кижилери амыдыралче бир янзы көрүп, бот-боттарывысче ээ көрнүп, деткижип, чаңгыс демниг, эп-найыралдыг чурттаалыңар.

Тава-Самбуу САРЫГЛАР.
Барыын-Хемчик кожуун.

ЧАРЛААЛДАР

КЫЗЫЛДЫҢ № 1 ОРТУМАК ПРОФЕССИОНАЛ-ТЕХНИКТИГ УЧИЛИЩЕЗИ дараазында мергежилдерге 1994-1995 өөредилге чылында сургуулдар чыырын чарлап тур:

1. Калбак билигниң тракторист-машинизи, **өөренир хуусаазы** — 3 болгаш 2 чыл.
2. Фермер-механизатор, **өөренир хуусаазы** — 3 болгаш 1 чыл.
3. Лесник-тракторист-машинист, **өөренир хуусаазы** — 3 чыл.
4. Мал комплексилериниң болгаш фермаларның механизатору, **өөренир хуусаазы** — 8 ай.
5. Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң бухгалтери, **өөренир хуусаазы** — 1 чыл.
6. Усадьба ээзи, **өөренир хуусаазы** — 1 чыл.
7. Хол-биле узаныр дарган, **өөренир хуусаазы** — 8 ай.
8. Спорт тренер-башкызы **өөренир хуусаазы** — 2,6 ай.

Училищеге киреренде дараазында документилер херек:

1. Билииниң дугайында херечилел.
2. Төрүттүнгениниң дугайында херечилел.
3. 3×4 см. хемчээлдиг 8 фоточурук.
4. Чурттап турар черинден шынзылга.

3 чыл хуусаалыг өөренип киреррлер математикага болгаш орус дылга (диктант) шылгалда дужаар.

Артканнары-биле чугаалажыр.

Чугаалажыры 1994 чылдың августуң 22-де болур.

Адрес: 667005, Кызыл хоорай, Салчак Тока, 14, 1-ги каът, 16-гы кабинет.

Кызылдың пассажирлер АТБ-зи хоорай маршруттарынга ажылдаар чолаачыларны, газоэлектросварщиктерни, токарьны, автобус чуукчуларын, одалга аппаратураларын септээр слесарьларны, карбюраторщиктерни, мотористерни, түдуг бригадазынга ажылчыннарны, жестянщик-слесарьны, чазаныччыны, агрегатчы-слесарьны чалап турар.

Адрес: Кызыл хоорай, Дружба кудумчузу, 55, кадрлар килдизи, телефон 3-12-54.

ЧОННУҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Чаа-Хөл кожууннун «Найырал» совхозунун Ажыг-Суг аржааны ажыттынганы-биле холбаштыр эмненир болгаш дыштаныр дээш анаа баар дээн чонну катер-биле хем ол чарыынче кежирип, дедир чанарда-даа оон-биле чедип ап турарын дыннадып тур. **Доктааттынган төлевирни «Найырал» совхозтун бухгалтериязы хүлээп ап турар.**

ДОКУМЕНТИЛЕР ЧИТКЕН

Дараазында документилер: Станислав Багай-оолович Салчактың адынга паспорт, шериг биледи, чолаачы шынзылгазы, Дембик Мыртык-Караевич Хомушкунун адынга ИЖ-2715 автомашина техпаспорту, техталону читкен.

Оларны тыпкан кижини **Кызыл хоорайнын Кечил-оол кудумчузунда автоорук техникумунуң общежитиезиниң 205 өрээлинге эккелгеш,** шаңнал-макталын алырын дилеп тур бис. **Ол ышкаш № 9-73-95 телефонче долган база болур.**

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистин ең ынак эргелиг хеймер кызывыс Людмила Владимировна Минееваны орнукшударынга дузалашкан болгаш бистин кажан-даа дедир эгиттинмес кажыыдалывысты үлежип, буянныг ачыдуза чедирген Тээлиниң, Кызыл-Мажалыктың банкыларынга, районнуң албан-организацияларынга, кожуун чагыргазынга, «Оргаадай» биче бүдүрүлгениң удуртукчузунга, кудаларывыска, кады-кожаларывыска, эш-өөрүвүске, Кара-Хөлден келген төрелдериске четтиргенивисти илередип, мөгейип тур бис.

Минеевтериниң өг-бүлези, күдээзи.

ЧОГУМЧАЛЫГ БОЛУР ИЙИК

Ниитинин-даа, хуунун-даа мал-маганын өстүрүп, эътти, сүттү, дуктү, тарааны, ногаа, картофельди бүдүрүп турар улус колдуунда көдээ черлерде чурттап турар. Олар кыштын соогу, чайның изии дивейн, кыш-чай чок ажылдап чоруурлар. Ындыг турбуже, олар ажылдап каан акшазын ай-айы-биле албайн баарлардыр.

Шыны херек, Кызылда, хоорайларда, кожууннар төптеринде албан черлери шалын акшазын озалдап-даа бол, ай санында ап турар. Кызыл холу-биле тудуп, кылып, бүдүрүп турар ажылчын кижилернин орулга акшазындан күрүне үндүрүү дээш база хөй акшаны тыртып аппаар.

ТР-нин Дээди Хуралының депутаттары, ТР-нин Чазаанын төлээлери көдээ черлерже үнүп, чон аразынга барып, чедер-четпес ажылдарны чугаалажып. Тывада чүү бүдүрүп үндүрүп турарын таныштырып берип турар болза, чогумчалыг болур ийик.

ТР-нин Президентизинин болгаш Чазаанын чамдык Чарлыктары амыдыралга боттанмайын турары хомуданчыг. Чижээ, Ак-Тал суурга арага аймаан үүгле магазинге садып турган. Ынчан дыка чурумнуг турган. Кооператив садыынга арага садарын соксадып каан. Ам дээрге суурда арага аймаан чажыды-биле садып турар.

Донгак МИЖИТ.
Ак-Тал суур.
Чеди-Хөл кожуун.

Чер-чурт ылгажыр хамчыктыг «аарыгдан» канчап адырлып алыр бис? Чүнү кылза экил? Ол кайыын үнүп кээп турарыл? Мени дүне-даа, хүндүс-даа дүвүредип чоруур айтырыглар-ла бо.

Эрес-оол МОНГУШ.

Хандагайты суур.
Өвүр кожуун.

Дүвүрел

ОЛ ЭКИ ЧҮВЕГЕ ЧЕДИРБЕС

Сөөлгү үеде аныяк-өскениң аразында чер-чурт аайыбиле аңгылажыр, ылгажыр чоруктуң көскү болуп бар чыдары сеткил-сагыжымны дүвүредип, хомудалып чоруур апарды. Кижи бодаарга, амыдыралчурттаары берге, нарын бо үеде ең ылаңгыя эвээш санныг тыва чоннуң аразында ындыг илерээшкиннер турбас ужурлуг. Ол бисти эки чүвеге чедирбес. Чоннуң амыдыралын рынок харылзаларының кээргел чок, нарын хоойлулары кызагдаан, бир ниитилел тургузуундан өске ниитилел тургузуунче шилчип турар будулгаазынныг нарын үеде кижилернин бот-боттарынга хамаарылгазы эн-не кичээнгейлиг болгу дег. А херек кырында амыдыралдан эскерип чоруурга ындыг эвес-тир.

Чоокта чаа Кызылдын автовокзалынга билет садып алыр дээш касса чанынга оочурлап тур мен. Үш-дөрт хире аныяк оолдар бистин чанывыска чедип келди. Бирээзи мээн мурнумда оочурда турган аныяк оолдуң эктинден часкай каапкаш, хол тутчуп мендилешти. Мурнумга турган оол үш дугаар оолдуң холун тудуп, мендилешкеш:

— Па, караан канчап барды? — деп, карангы карак шили кедип алган оолдан айтырды.

— Дүүн обща чанынга Эрзин калгалары-биле бержип турдувус. Толиктин чаагын эскербейн тур сен бе? — дээш, артында эжинче көрду. Шынап-ла, артында турар, бөргүнүн халбанын дужуруп алган узун оолдун бир талакы чаагы марбыгыр-ла түве.

— Калгаларның ырмазын сып, кырынга үнген болдуп бис ийин — деп, бирээзи улашты.

— Ийизин ол-ла черинге моорады тепкен-не болгай бис — деп мурнундаазы мактанып турду.

Ол оолдарның чугаазын дыннап турарга, ажы-төлдүг ада кижиге коргунчуг-даа, ческинчиг-даа болур чорду.

Январь айның сөөлгү хүнериниң бирээзинде Чадаана хоорайның автовокзалының чанында столоваядан чемненип алгаш, үнүп келдим. Ийи эзирик оол Өвүрнүн Саглы чурттуг таныырым оолду херимде сыындыра берген турлар. Оолдарнын чанынга чеде бергеш:

— Канчап барлынар, оолдар? — деп айтырдым.

— Бо Өвүр чурттуг түве бистен ыштыг хоранын харамнанып, таакпылавас кижи мен деп езуургап тур — деп, бирээзи менче хая көрнүп кээп чылчуруй-дур.

— Ынчалбайн көрүнер, дүңмаларым. Бо мээң чээним болур, таакпы тыртпас оол түве — деп диледим.

— Кайы, сен база Өвүрден сен бе! — деп, бирээзи мээң эктимден сегирип албышаан, айтырды.

— Ийе, Өвүр чурттуг мен — деп, тайылбырлай аарак харыыладым.

— Ынчаарга таакпың бээр ужул! — деп эктимден шеле сокпушаан, дужаай-дыр.

— Черле таакпы тыртпас кижи мен, дүңмаларым — деп шынын чугааладым.

— Өттүнчүп алган доруунна өвүржүлер-дир! Бо дээрге силернин Өвүрүңер эвес. Хемчик-тир! — дээш, бирээзи мээң хөрээмден сегирип алды.

— Хемчик чалгый бээр болза, бо Чадаана үнунга чаңгыс-даа өске чер чурттуг кижи турбас, билдиң бе, ашак! Чоп езуургап тур сен! Таакпы кончуг бе, азы чудурук херек бе — деп, ийигизи хөрээн чанагаштай соп, чөңгээлеп эгеледи.

— Езуургак Өвүр ашактарының ырмазын сыптынар харын — деп, бистен ырак эвесте херим азыында өөктеттинмээн хөлбегер тонун бөле кужактанып алган тенденийнип, бут кырында арай деп туттунуп турар, даштындан көөрге, элээн улгады берген угбай оолдарны күткүй-дүр. Эзирик, тенек оолдарны соксадып, чагыыр туржук, не кижи деткип, хөөктүрүп турарын дыңнаарга чүден-даа берге, аарышкылыг болур чорду. Харындаа аас-кежик болуп ол үеде автовокзал чанынга милиция машиназы тура дүжүп, оон милиция ажылдакчылары үнүп келирге, бисти салыптылар. Оон башка та чүү болур турган.

Бо дээрге сөөлгү каш-ла хонуктарда мээң — чаңгыс кижиниң амы-хууда эскерип, таварышканым чижектер-дир.

Кем-херек үүлгедиишкининин — чогуш-содаанын, өлүржүп-чидиржир чоруктуң бир үнүп турар дөзү ында база бар. Тускай эртем чедип алган аныяк уруглар, оолдар Тывавыстың кайы-бир булуңунга ажылдап чеде бээрге, өскелээн, күштеп-күчүлээн, эттеп-соккан болур таварылгаларны кижи бо-ла дыңнаар-дыр.

Бистин аныяктарывыстың шуптузу ындыг эвес. Оларның хөй кезии чүвени ханы-зылыг тывалар орус, тыва дылдарны холуп, төрээн дылын уттур чыгыы апарганынга, чугаа культуразының кудуку деңнелде турарынга үндезилээш, Тываның эртемденнери **«ТЫВА ДЫЛ БОЛГАШ ЧУГАА КУЛЬТУРАЗЫ»** деп номну бижээн. Бо номда Шулуу Саттың **«ТОПТУГ, ШЫН ЧУГААЛАЖЫҢАР»**, **«СӨСТЕР ДУГАЙЫНДА КЫСКА ДЕМДЕГЛЕЛДЕР»**, Чүргүй-оол Доржунуң **«ЭПТИГ-ЭВИЛЕҢ ЧОРУК БОЛГАШ ЧУГАА КУЛЬТУРАЗЫ»**, **«ӨГБЕЛЕРИВИСИНЧААР ЧУГААЛАЖЫП ЧОРААННАР»**, **«РАДИО БОЛГАШ ТЕЛЕВИДЕНИЕ ДЫЛЫ»**, Каадыр-оол Бичелдейниң **«ТЫВА ДЫЛ БОЛГАШ ӨСКЕ ДЫЛДАР»**, **«ЭРТЕМ ДЫЛЫ»**, **«СЦЕНА ЧУГААЗЫ»** болгаш Мария Мартан-оолдуң **«ААС БОЛГАШ БИЖИМЕЛ ЧУГАА»** деп ажылдарын номчуур силер.

Тыва улустуң аас чогаалы кайгамчык байлак. Ол — тыва чонувустуң эгээртинмес эртине-байлаа. Аас чогаалының ең улуг жанры тоолдар болур. ТДЛТЭШИ-ниң аас чогаал фондузунда иштинде 372 хуулгаазын, 432 угаадыг болгаш кара тоолдар, 165 дириг амытаннар дугайында болгаш өске-даа тоолдар бар. Фондуда 70 ажыг тоолдар бижиттинген, ам чара бижиттинип турар.

1994 чыл ТДЛТЭШИ-ниң, тыва культураның төөгүзүнге алдын-биле бижиттинер дизе, хөөрем эвес боор. **«СИБИРЬНИҢ** болгаш **ЫРАККЫ ЧӨӨН ЧҮК УЛУСТАРЫНЫҢ ААС ЧОГААЛДАРЫНЫҢ ТУРАСКААЛДАРЫ»** деп серия-биле Россияның Эртемнер академиязының Сибирь салбырының дыл институду 60 томнуг номнарны 1990 чылдан бээр үндүрүп эгелээн. Ол серия-биле тыва улустуң аас чогаалының 4 томун үндүрерин планнаан.

«ТЫВА УЛУСТУҢ ТООЛДАРЫ» номун белеткээринге, үндүрерингe улуг билиңң, энергиязын үндүрүп, могаг-шылаг чок дилээшкинни, шинчилелди, тайылбырны ТДЛТЭШИ-ниң литература секторунуң эргелекчизи, дыл эртемнериниң кандидады Зоя Самдан чедиишкинниг кылган. Зоя Самдан ук номну чыып белеткээрин, сөс кырынга очулганы, сөзүглелдериниң очулгазын, орус дылче очуллуртунмаан сөстерниң тайылбырын, тоол маадырларының аттарын, тоолчуларның, тоолларны чыып бижээн улустуң аттарын, чер аттарын тайылбырлаан.

ТДЛТЭШИ-ниң белеткеп үндүрген бо номунда шупту 28 тыва тоолдар кирген.

Тыва дыл күрүне дылы апарган. Ол тыва улустуң чоргааралын хайындырган. Түрк дылдан тыва дылды шинчилеп турар эртемденнер, ону өөренип турарлар көвүдээн. Мооң мурнунда үнген орус-тыва словарь номнары тывылбастаан — шупту улус холунда кирген, оларның холдан салбас ному апарган. Өөреникчилер, студентилер, эртемденнер, журналистер, Тывада чурттап турар орус дылдыг чурттакчылар словарь номун катап үндүрерин удаадараа дилеп келген. Ону барымдаалааш, ТДЛТЭШИ-ниң дыл сектору ол дилегни хандырган.

«КЫСКА ОРУС-ТЫВА СЛОВАРЬ» деп номну «Новости Тувы» деп ном үндүрер чер Красноярск хоорайга парлап үндүрген. Словарьда 14 мун хире чиңгине тыва сөстерниң, үлегерлеп алган сөстерниң, эргижирээн сөстерниң, диалектилериниң очулгазы кирген.

Тыва чонга, Тывада чурттап турар орус дылдыг улуска канчаар-даа аажок эртине-байлак болур **«ТЫВА ДЫЛДЫҢ ТАЙЫЛБЫРЫГ СЛОВАРЫН»** дыл секторунуң ажылдакчылары кидин түлүк белеткеп, ажылды шуудады бергенин дыңнадып каайн.

Национал культураны сайзырадыр дээш улуг ажыл хайнып турар бо үеде улустуң аас чогаалының дээжилерин чонга бараалгадыры буянныг ажылдың бирээзи. Ооң бадыткалы кылдыр ТДЛТЭШИ-ниң аас чогаал секторунуң эртем ажылдакчызы, дыл эртемниң кандидады Маргарита Татаринцева **«ТЫВАДА ОРУС УЛУСТУҢ ЫРЛАРЫ»** деп номну чыып, белеткеп, эге сөзүн бижээш, чырыкче үндүрген. Чыында номну «Новости Тувы» деп ном үндүрер чер Красноярск хоорайга парлаан.

ТДЛТЭШИ-ниң чаа үндүрген номнарының кыска тайылбыры бо-дур. Ном бүрүзү керээ ёзугаар парлаттынган болгаш шупту экземпляр институттуң бодунга дужааттынар, ном садыгларынче кирбес массалыг садыглаашкын болбас. Бо номнар бүгү чурттакчы чонга, ылангыя студентилерге, башкыларга, солун, сеткүүл, радио, телевидение ажылдакчыларынга, тыва дылды өөренип турар орус дылдыг улуска, эртемденнерге-даа, чогаалчыларга-даа ажыктыг, херектиг номнар болур.

Номнарны институттуң бодундан туда акша-биле, шилчилге-биле-даа садып ап болур. **Институттуң турар чери** — Кызыл хоорай, Кочетов кудумузу, бажың дугаары 4. Өртек-үнезин, садып алыр аргазын 3-48-79, 3-32-94 телефоннар дамчыштыр, азы келгеш, билип ап болур.

Саая МАЙНАК.

АВАВЫСКА МӨГЕЕР БИС

Ынчан школага 3-4 класска өөренип турган мен. Авамның авазы кырган-авам, кырган-ачам сугнун кыштаа суурувустан ырак эвеске, 3 хире километрде Көк-Сайыр деп черге турган. Өөреникчилериниң дыштанылгазын, дыштаныр хүннерни четтикпейн манаар турган мен. Аалче чоруурда чааскаан база чоруп албас болгаш мени албан бир-ле кижи чедирер. Эн-не сестир түвем, ол үеде Көк-Сайырның ховузунга тевеп, бууралар анаа кылаштажып чоруур турган. Колдуунда мени авам чедирер түве. Часкаар кыжын. Суурдан авам-биле иелээн кырган-авам сугже чорупкан бис. Мен авамны чалгааратпас дээш чугааланып, айтыртынып-ла чоруур мен. Авамның черле чаңы ындыг, хөй түве чугаалавас, үргүлчү-ле боданган чоруур, түгле хулумзүрүп каар. Ол-ла. Оруктун ортан үезинге бар чоруруста, бистен 100 хире метр черде, оруктуң бир кыдыында ийи теве кайганып турлар. Мен дээрге оларны топтап көрүксээш, шылай бердим, дыштанып алылам дээримге, авам база мээн чанымга олуруп алды. Мээн ал-сагыжым түгле ол тевелерде, та канчап кортпайн турганым ол. Дыштанып алгаш, оруувус уламчылап чорупп каан бис. Аал өдээнге чоокшулап кээривиске, кырган-авам сугнун Бика дээр улуг ыды бисти өткүй огланып халып кээрге, авам амна мени ыт-биле каапкаш, дүргени кончуг базыпты. Мен ыдым-биле ойнап чорааш, таваар аалга чедип кээримге, авам, кырган-авам, кырган-ачам сүттүг шайын салып алган, кидин-түлүк чугаалажып олурлар. Кире бээримге, мени дыка үр көрбээн түве дег, эргеледип, чассыдып, идик-хевимни ушту эгелээрлер. Мен оларның эргелеининге чаш уруг дег апаар мен. Авам бистиң-биле дуъш үезинге чедир олурупкаш, дуъш соонда дедирле суурже чаныптар. Чааскаан чоруптарга, соондан бараапап көөр мен. Чааскаанда лыка дүрген кылаштаар. Чүге дизе менден бичии дөрт оол дүңмаларым бажында ачам-биле арткан, бичиизи чаа-ла 2 харлыг турган. Ооң ажы-төлү биске ынаан, могап-шылавазын кайгаар мен.

Ам бо хүннерде авам, кырган-авам-даа чырык чер кырында, бистиң аравыста чок-даа болза, авам дугайында үргүлчү бодап чор мен, ооң шевергин, кезээде силиг овур-хевирин, бүдүштүг аажы-чаңын, ажыл-агыйынга, амыдыралынга, ажы-төлүнге, ачавыска бердинген чораанын уттуп ыдавас бис.

Авам бар чорда, Март 8-ти хөлчок эки, аъштыг-чемниг, хөглүг эрттирер чордувус. 1990 чылдан бээр-ле бо байырлал кээрге-ле меңээ байырлалзывас, бирле түве мени хилинчектеп эгелээр.

Тос уругну төрээш кижизидип каан аввыстың биске шаңнаан аас-кежиин эдилеп, күзеп чораан күзелдерин боттандырары — бистиң хүлээлгевис. Иевис чок-даа болза, чаш ажы-төлүн — бисти өскүссүретпейн өстүрүп, эртем-билигге чедирип, өглеп-баштап каан ачавыска мөгеер бис.

Чодураа КАРА-САЛ.
Кызыл хоорай.

ЧАРЛАЛДАР

ИЮЛЬ 26-да

«НАЙЫРАЛ»: **«2000 чылдың коргунчуг чарыштары»** 9.00, 10.50, 12.40, 14.30, 16.20, 18.10, 20.00 шактарда; **ВИДЕОЗАЛ:** **«Мигрантылар»** 9.30, 13.30, 17.30 шактарда; **«Керээ чок шураашкын»** 11.30, 15.30, 19.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Уруунуң өжээн негээшкини»** 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: **«Амазонканың эртинелери»** 14.00 шакта; **«Раджлакшми»** 16.00, 18.30 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: **«Индий-Кыдат»** 9.30, 12.20, 15.10, 18.00 шактарда.

Тыва Республиканың Прокуратуразының коллективи Барыын-Хемчик кожуунунуң прокурору Алексей Кертик-Караевич Монгушка ооң

оглунуң

айыылдыг озал-ондакка таварышкаш, мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалды илередип тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000